

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM
VAZIRLIGI
Z..M. BOBUR NOMIDAGI ANDIJON DAVLAT UNIVERSITETI**

TARIX VA IJTIMOIIY FANLAR FAKULTETI

O‘ZBEKISTON TARIXI KAFEDRASI

**Tarix ta‘lim yo‘nalishi IV kurs bitiruvchisi
ISMONOVA GULMIRAning**

БИТИРУВ МАЛАКАВИЙ ИШИ

**Mavzu: Turkistonda jadidchilik harakati va ularning islohathilik
faoliyati**

Ilmiy rahbar:

tarix fanlari nomzodi E. ERKAEV

ANDIJON – 2015

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
1.Bob. Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelishi va jadidlarning faoliyati.	10
2.Bob. Turkistonda jadidchilik harakatining maorif, matbuot va adabiyot sohalaridagi amalga oshirgan islohotlari.....	19
3.Bob. Jadid xayriya va boshqa madaniy-ma'rifiy jamiyatlari. Jadidlarning 1916 yildagi xalq qo'zg'oloniga munosabati.....	37
4.Bob. Rossiyadagi Oktabr davlat to'ntarishiga turkistonlik jadidlarning munosabati. Turkiston muxtoriyatining tashkil topishi.....	50
XULOSA.....	59
Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati.....	61
ILOVALAR.....	

KIRISH

«Asrimiz boshlarida jadidlarning o‘z hisobidan maktablar, kutubxonalar, qiroatxonalar, teatrlar, ro‘znomalar tashkil etganliklarini, darsliklar, qo‘llanmalar nashr qilganliklarini, ularni Turkiston bolalariga bepul tarqatganliklarini eslaylik»¹.

Islom Karimov.

Mavzuning dolzarbligi. XIX asrning oxiri va XX asr boshlarida Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida jadidchilik harakati keng quloch yoyib rivojlandi. «Jadid» so‘zi arabcha yangi usul degan ma‘noni anglatadi. Jadidchilik harakati Turkistonda XIX asrning oxirida quruq madaniy-ma‘rifiy harakatning, ya‘ni eski maktablarning qiyin o‘qitish tizimiga nisbatan yengil tovuch usuliga asoslangan yangi uslub (metod) asosida o‘qitishga o‘tishdangina iborat emasdi, ayni chog‘da turk-islom huquqiy munosabatlarining millatga o‘rgatilishi, milliy-ma‘rifiy, taraqqiyot va milliy istiqlol muammolarini ham o‘z ichiga olgan edi. Bu harakatning vujudga kelishida O‘rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida keng quloch yoyib rivojlangan turli oqimlar va Turkiyadagi «Ittihodiy va taraqqiy», «Yosh turklar» harakatining ta‘siri katta bo‘ldi.

XX asrning boshlarida Turkistondagi ijtimoiy-siyosiy hamda demokratik harakat jarayoni asosan ikki yo‘nalishda rivojlanib borgan. Birinchi yo‘nalish chor Rossiyasiga qarshi kurashni turlicha g‘oya va yo‘nalishlarda olib borish maqsadida Rossiyaning o‘zida vujudga kelgan sotsial-demokratik kadetlar, eserlar va boshqa siyosiy partiyalarning vakillari edilar. Hali bu guruhlar vakillari hatto oktabr to‘ntarilishiga qadar ham o‘lkada siyosiy partiya o‘laroq uyushib shakllanmagan edilar. Chunki ular oz sonli va asosan kelgindi rusiy zabon millatlarning vakillaridan iborat bo‘lganlar. Mahalliy xalq bu siyosiy guruhlarining birortasiga ham ommaviy sur‘atda ergashmagan, ularni qo‘llab-quvvatlamagan, bu guruhlarga a‘zo bo‘lib kirmaganlar. Chunki, mahalliy xalq tili boshqa, dini, urf-odati boshqa bo‘lgan rusiyzabon millatlarga yotsirab, begonasirab, ularni g‘ayridin-kofirlar deb,

¹ И. Каримов. Юксак маънавият - энгилмас куч. Т.: “Маънавият”, 2008, - Б. 45.

bosqinchi-mustamlakachilar deb qaraganlar. Bu siyosiy guruhlarining dastur maqsadlari, taktik kurash usullari mahalliy xalq g'oyasi va saviyasidan yiroq bo'lgan, ular bu dastur maqsadlar mohiyatini chuqur tushunib yetmaganlar va ularni qabul qilmaganlar.

Hali oktabr to'ntarishi yuz bermagan 1917-yil yozidayoq bir guruh andijonlik jadidlar bolsheviklar, mensheviklar, eserlarga xat yo'llab, ularning g'oya va dasturlarini Turkiston musulmon xalqi o'zlariga singdira olmasliklarini bayon qilgan edilar. «Sizning va bizning hayot tarzimiz bir-biriga sira to'g'ri kelmaydi, - deyiladi o'sha xatda. - Shuning uchun kelgusi davlatchilik hayotini birdaniga umum bir qolipga solish kerak emas. Umum qolip andozani bu yerda qo'llab bo'lmaydi ... Bizda sizning sof ruscha ma'nodagi dehqonlar yo'q. G'arbiy Yevropacha ma'nodagi fermerlar va ijarachilar yo'q. Bizda erkin dehqon yashaydi. Ular hech qachon, hech qanday sharoitda krepostnoy qarolgina emas va balki ijarachi fermer ham bo'lmagan, erkin mulkdor bo'lib kelgan. Muqaddas islom bizni hech qanday tabaqalarga va sinflarga bo'lmagan. Shuning uchun ham bizda sinfiy kurash uchun asos yo'qdir. Zotan, barcha musulmonlar, ular xoh fuqaro, xoh mulkdor bo'lishidan qat'iy nazar teng huquqlidirlar».¹

Mavzuning ilmiy yangiligi. Turkistonda jadidchilik harakatining katta ijtimoiy siyosiy kuch sifatida maydonga chiqishida barcha shart-sharoit va omillar yetilgan edi. Ma'lumki, Yevropa XVIII-XIX asrlarda o'z boshidan texnika taraqqiyotini kechirib, XX asr madaniyati va turmushi uchun mustahkam poydevor yaratilgan edi. Osiyo, jumladan, Turkiston esa bu sohada orqada qolib ketgandi. Uchta o'zbek xonliklari (Buxoro, Xiva, Qo'qon)ning o'zaro birodarkushlik urush va nizolari, Rossiyaning bu davlatlarga bostirib kirishi, mintaqaning mustamlaka holatiga tushib qolishi, mustamlakachilik milliy zulmning o'rnatilishi va uning kuchayib ketishi o'sha qoloqlikni yanada chuqurlashtirib yuborgan edi.

Qoloqlik va jaholatni, o'lka aholisining ayanchli ahvoli Turkistonning Yevropa va jahon sivilizatsiyasidan orqada qolib ketgani, islom va shariat oyoq osti

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: Содиков Х., Шамсутдинов Р., Равшанов П. ва бошқ. Таҳрир хайъати: Азизхўжаев А. – Т.: Шарқ, 2000, - Б 258.

qilingani va bunday og‘ir fojiali hayotdan qutulish, erk va ozodlikka erishish haqida o‘z zamonasining ilg‘or, ziyoli qatlamlarida fikr-mulohazalar paydo bo‘la boshladi. Ijtimoiy uyqudan uyg‘onish, milliy uyg‘onish tarixiy zaruriyat bo‘lib qoldi. Boshqacha qilib aytganda, jadidchilik harakati ijtimoiy rivojlanishning, tarixiy taraqqiyotning talab va ehtiyojlariga javob tariqasida obektiv ravishda maydonga keldi. O‘lkada millatning dard alamlarini, butun ayanchli, mudhish, fojiali, og‘ir qismatini o‘z qalbi va vujudidan o‘tkazib, o‘zining butun borlig‘ini, aql-zakovatini, ongli hayotini erk ozodlik taraqqiyot uchun safarbar etgan ziyolilarning butun bir yangi avlodi shakllanadi.

Turkistonda jadidchilikning maydonga kelishi va rivojlanishida Usmonli Turk imperiyasidagi ijtimoiy-siyosiy, madaniy-mafkuraviy g‘oya va harakatlarning ham ta’siri kuchli bo‘ldi.

Ayniqsa, Turkiya sultoni Abdulhamid II davrida (1876-1909) mamlakatni qoloqlikdan olib chiqishga qaratilgan islohotlar, qabul qilingan qator qonunlar va ularning hayotga tatbiq etilishi Turkiston xalqlari uchun ham ahamiyatli edi. Turkiyadagi progressiv islohotlar, Yevropa madaniyati va turmush tarzini mamlakatda keng omillashuviga olib keladi. Bu ijobiy tenden- siya Turkistonga ham o‘z ta’sirini o‘tkazgan. Shuningdek XX asr boshlarida Rossiyadagi musulmon maktablarining buyuk islohotchisi va «Tarjimon» jaridasi (1883-yildan Qrimda chiqq boshlagan) tashkilotchisi Ismoil Gaspiralinig faoliyati ham Turkiston jadidlariga juda kuchli ta’sir ko‘rsatgan. Uning jadidchilik faoliyati butun Sharqda, jumladan, Turkistonda mashhur bo‘lib ketgandi. Ismoil Gaspirali Turkistonda bo‘lgan va o‘zining o‘tkir asarlari bilan o‘lka jadidlarining dunyoqarashiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Ayniqsa, yangi usul maktablarining vujudga kelishida turtki, namuna bo‘lgan¹.

Bu vaqtda Turkistondan, Xiva xonligidan, Buxoro amirligidan Turkiyaga borib tahsil ko‘rayotgan ko‘plab ziyolilar, bu mamlakatda amalga oshirilayotgan ijobiy islohotlar, ilg‘or Yevropa turmush tarzi, texnika taraqqiyoti, madaniyati,

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: Содиков Х., Шамсутдинов Р., Равшанов П. ва бошқ. Таҳрир ҳайъати: Азизхўжаев А. – Т.: Шарқ, 2000, - Б 267

ma'rifatidan ta'sirlanish, unga havas bilan qarash, o'z vatanlarida ham bu kabi o'zgarishlar bo'lishini qo'msash his-tuyg'ulari uyg'ona boshlaydi. Bitiruv malakaviy ishda ana shu jihatlar yoritilib berilgan.

Sho'rolar hokimiyati o'rnatilgan bir paytda ham «Yosh sartlar», «Yosh buxoroliklar», «Yosh xivaliklar» partiyalari komfirmat qarboblari tomonidan tilga olinib ijobiy baholangan edi. Mosq-qadan kelgan vakil P.A.Kobezev 1918-yili Lenin va Sverdlovga yo'llagan xatida «1917 yil inqilobiga qadar Turkistonda «Yosh sartlar», Buxoroda «Yosh buxoroliklar», Xivada «Yosh xivaliklar» firqalari faoliyatda bo'lganligi, ularning a'zolari esa katta mablag' yevropacha ma'lumotga ega ekanliklari, hamma shaharlarda bunday to'garaklar ishlab turgani» ni yozgan.

«Yosh Xivaliklar» partiyasini shakllanishi va rivojlanish bosqichlari, uning faoliyatidagi faktik o'garishlar, umuman «Yosh xivaliklar» haqidagi yangicha talqinlar N.T.Polvonovning nomzodlik dissertatsiyasida o'z ifodasini topgan.

Muborak istiqlol yillarida tarix fani va ayniqsa, jadidshunos adabiyotchi katta olim Begali Qosimov yaratgan jadidshunoslik ilmiy maktabining so'nggi xulosasi, qo'lga kiritgan yutuqlari mana shu yuqoridagilardan iborat bo'ldi. Shuni ham aytish joizki, jadidchilik harakati davrida o'z mazmun va mohiyati hamda ko'rinishiga ko'ra Milliy Uyg'onish davri bo'lganligini o'z vaqtida jadidlarning o'zlari ham qayd etgan edi. Masalan, Mirmuxsin Shermuhammedovning «Turkiston boboyi» (1916 y.) maqolasi, Laziz Aslzodaning «Turkistonning milliy uyg'onishi tarixi» asari va Vodud Mahmud ham o'z maqolalarida «uyg'onish» so'zlarini ishlatgani bunga misoldir.

Shuningdek istiqlol yillarida jadidchilik harakati to'g'risida bir qator tadqiqotlar¹ amalga oshirilib, bu tadqiqotlarda jadidchilik harakati va uning mohiyatini yangicha tarzda talqin etila boshlandi.

¹ Б.Қосимов, О.Шарофитдинов, А.Аҳмедов, А.Алиев, Ҳ.Зиёев, Н.Каримов, Д.Алимова, Ш.Турдиев, Ҳ.Содиқов, М. Хасанов, Х.Болтабоев, С. Аъзамхўжаев, С..Холбоев, С.Аҳмедов, Қ.Ражабов, Ш.Ризаев, Р.Шамсутдинов каби олимларнинг қатор асар ва мақолаларида, шунингдек, Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақил тараққиёт учун кураш» (Тошкент, «Университет», 1999); «Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида» («Шарқ», Т., 2000); Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик)» (Т., Маънавият», 2001); Аҳмедов С. Ражабов Қ. Жадидчилик. Ўзбекистон Миллий. Энциклопедияси (Т.3. Тошкент, 2002); Shamsutdinov R. Karimov Sh. O'. Ubaydullaev. Vatan tarixi (XVI-XX asr boshlari). IKKINCHI KITOB. (- T.: "Sharq", 2010.); Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi

Turkistondagi Milliy Uygʻonish – jadidlar Renessansini xorijdagi olimlar ham tan olib, oʻz asarlarida bunga amal qilmoqdalar. Shu oʻrinda yapon olimi Xisa Komatsu oʻzining «Chigʻatoy gurunchi»da «Turk dunyosini uygʻotish yoʻlida jon tikkan adiblar» iborasini ishlatilishi va nemis olimasi Ingobarg ham Turkiston uygʻonishi haqidagi yozganini eslash kifoyadir. Shuningdek, Oʻzbekiston Prezidenti Islom Karimov jadidlar Uygʻonish davriga asos solganligini eʼtirof etgan holda shunday deydi: «XX asr boshida, mustamlakachilik zulmiga qaramay, xalqimiz yangi ufqlarga – milliy va erkinlik sari intilib yashashgan bir davrda buyuk ajdodlarimiz – jadidlar tomonidan amalga oshirilgan bu ulkan ish, bu harakatni oʻziga xos maʼnaviy jasorat naʼmunasi, deb atash mumkin»².

Haqiqatan ham jadidlar yuqorida koʻrsatib oʻtilganligi va musulmon mutaassibliki kuchli boʻlishiga qaramay jamiyatda tub madaniy – taraqqiy burilishi yasashga muvaffaq boʻldilar. Turkistonda milliy tafakkur oʻzgardi, millat ijtimoiy gʻaflat uyqusidan uygʻonib siyosiy va maʼrifiylashdi. Millat adabiyoti yangilandi, milliy teatr maorif va maktab, matbuot, madaniy-maʼrifiy uyushma (jamiyat) va siyosiy partiyalar paydo boʻldi.

Bularning samarasi ila butunlay yangi, yaʼni jadid madaniyati rivoj topdi. Bu madaniyat hozirgi zamonaviy madaniyatimizning poydevor toshi boʻldi

Mavzuning maqsad va vazifalari. Bitiruv malakaviy ishni bajarishda kuyidagi maqsad va vazifalar qoʻyilgan:

- Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelinishi yoritish;

Turkistonda jadidchilik harakati namoyondalarining faoliyatini keng va atroflicha yoritib berish;

- Jadidchilik harakatining asosiy gʻoya va maqsadlarining, ularning faoliyatining davrlarga boʻlgan ravishda tadrijiylik asosida oʻrganishi;

- Jadidchilik oʻlkada maorif va matbuot sohasida olib borgan ishlarni oʻrganib, maʼlumotlar asosida yoritish;

(Oʻzbekiston sovet mustamlakachiligi davrida). UChINChI KITOBI. (– T.: “Sharq”, 2010.) каби тадқиқотларда ўз аксини топган.

² И. Каримов. Юксак маънавият - энгилмас куч. Т.: “Маънавият”, 2008, - Б. 49

- Jadidlar tomonidan tashkil etilgan tashkilotlarning faoliyati haqida ma'lumotlar keltirish va ularni tahlil qilish;

- Turkistonda jadidchilik harakatini milliy davlatchilik qurishda ishtirokini o'rganish va uning ahamiyati ochib berish;

- mavzuga oid manbalarni o'rganish va tahlil qilish natijasida xulosalar chiqarish, amaliy taklif va tavsiyalar berish.

Mavzuning ilmiy yangiligi. Bitiruv malakaviy ishda Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelishi va ularning matbuot, maorif va adabiyot sohalarida faolitiya o'rganilgan. Shuningdek jadidlarning milliy davlatchilik barpo etishdagi harakatlari ya'ni Turkiston Muxtoriyatining tashkil topishi uning sovetlar tomonidan tugatilishi kerakli adabiyotlar asosida ochib berilgan.

Ishning tarkibiy tuzilishi. Bitiruv malakaviy ish kirish, 4 ta bob, xulosa, foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati, ilovalar va taqdimot qismlaridan iborat.

1. Bob. Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelishi va jadidlarning faoliyati. Jadidchilik XIX asr oxiri – XX asr boshida Turkiston, Kavkaz, Qrim, Tatariston hayotida muhim ahamiyat kasb etgan ijtimoiy – siyosiy, ma’rifiy harakatdir. «Jadid» arabcha soʻz boʻlib, «yangi» degan ma’noni anglatadi. Jadidchilik dastlab XIX asrning 80 – yillarida Qrimda Ismoilbek Gasprinskiy (1851 – 1914) rahbarligida qrim tatarlari oʻrtasida vujudga keldi. U 1884 yil martda Qrimdagi Boqchasaroy shahrida jadid maktabini ochadi va u «usuli savtiya tadrijiya» («rivojlanuvchi tovush usuli») maktabi boʻlgan. Yangicha usul – «usuli jadid» – savtiya (tovush) usuli bilan 12 bola oʻqitilib, 40 kunda savodini chiqarilgan. Ismoilbek 1893 yilda Toshkentga keladi va ziyoli ulamolar bilan uchrashadi. Samarqandda boʻladi. U yerdan Buxoroga borib, amir Abdulahadni jadid maktabi ochishga koʻndiradi va Moʻminxoʻja Vobkendi va gʻijduvonlik Domla Fozil saʼy – harakati bilan dastlabki yangi usul maktabi ochildi. Bu maktabga «Muzaffariya» degan nom berilgan¹.

Turkistonlik ziyolilar jadidchilikni yoqlab maorifni isloh qilish, «usuli jadid» maktablarini tashkil etishga kirishdilar. Birinchi boʻlib (Husaynov mablagʻi hisobiga) 1893 yili Samarqandda, 1898 yili Qoʻqonda Salohiddin domla tomonidan, oʻsha yili Toʻqmoqda (oʻzbeklar bu davrda bunday maktablarni «noʻgʻoy maktab» deb atagan), 1899 yili eski Toshkentda Mannon Qori, Andijonda Shamsiddin domla tomonidan jadid maktablari ochildi. 1900 yili Buxoroda Joʻraboy qori tomonidan yangi usuldagi maktab ochildi. 1903 yili M. Behbudiy oʻz mablagʻi hisobidan Jomboyda maktab ochdi. Jadid Hoji Muin va Abdulqodir Shakuriylar bu maktabda saboq berdilar. 1907 yili Toʻraqoʻrgʻon (Namangan viloyati)da Isxoqxon toʻra Ibrat tomonidan yangi usul maktabini ochgan². 1908 yili bunday maktablarni Mirza Abdulvohid ham tashkil qildi. Muftiy domulla Ikrom bu yangi usuldagi maktablarni diniy jamoat tomonidan qabul qilinishiga erishdi. 1911 yilda jadid maktablari Turkistonda 63 ta boʻlib, ularda 4106 bola oʻqigan. Toshkentning oʻzida 24 ta bunday maktablarda 1740

¹ Ўзбекистон тарихи. Р.Шамсутдинов, Х.Мўминов. “Андижон”. 2011, - Б. 306 - 307

² Ўша асар., - Б. 307

bola o'qigan. 1917 yil boshlarida o'lkada 100 ga yaqin jadid maktablarida 5 mingdan ziyod o'quvchi bo'lgan.

Jadid maktablari, ya'ni yangi usul maktablarida diniy va dunyoviy ta'lim – tarbiya hamda ilm o'zaro uyg'unlashtirilib, maktabxonadagi yakka o'qitish usulidan sinfda dars berish usuliga o'tildi, sinflarda partalar, geografiya xaritalari, globus va boshqa ko'rgazmali qo'llanmalar paydo bo'lgan. Ularda xat – savod bolalarning ona tilida tovush usuli – usuli savtiyada o'rgatilgan. Jadid maktablarida Qur'oni – karim, matematika, geografiya, ona tili, rus, arab tillari, ashula va hatto jismoniy tarbiya o'qitila boshlandi.

Jadidchilik harakati Turkistonda XIX asrning oxirida quruq madaniy – ma'rifiy harakatning, ya'ni eski maktablarning qiyin o'qitish tizimiga nisbatan yengil tovuch usuliga asoslangan yangi uslub (metod) asosida o'qitishga o'tishdangina iborat emasdi, ayni chog'da turk – islom huquqiy munosabatlarning millatga o'rgatilishi, milliy – ma'rifiy, taraqqiyot va milliy istiqloq muammolarini ham o'z ichiga olgan edi. Bu harakatning vujudga kelishida O'rta va Yaqin Sharq mamlakatlarida keng quloq yoyib rivojlangan turli oqimlar va Turkiyadagi «Ittihodiy va taraqqiy», «Yosh turklar» harakatining ta'siri katta bo'ldi¹.

Jadidchilik shakllanib kelayotgan milliy burjuaziya muhitida vujudga kelgan. Jadidchilik harakati namoyandalari ko'pincha o'zlarini taraqqiyparvarlar, keyinchalik jadidlar deb atashgan. Toshkent, Farg'ona, Buxoro, Samarqand va Xivada hur fikrli va taraqqiyparvar kishilarning ayrim guruhlari tomonidan ochilgan madaniy – ma'rifiy yo'nalishdagi jamiyat va uyushmalardan jadidchilik harakati shakllandi. U o'sha davrda Turkistondagi milliy – ozodlik harakatining mafkurasi – Turkiston milliy mustaqillik mafkurasi vazifasini bajardi. Jadidchilik o'z tarixida ikki bosqichni o'tgan. Birinchisi – ma'rifatchilik bosqichi va ikkinchisi – siyosiy bosqich. Ammo jadidlarinig davlatchilik masalasiga nisbatan qarashlari birinchi davrdanoq shakllangan edi.

¹ Ўзбекистон тарихи. Р.Шамсутдинов, Х.Мўминов. “Андижон”. 2011, - Б. 307 – 308.

Bu g'oya va maqsadlar 1917 – 1920 yillarda «Turkiston muxtoriyati», Buxoro va Xorazm xalq respublikalari davrida, qisqa muddatda va qisman bo'lsada amalga oshirildi.

Turkistonda jadidchilik harakatini vujudga keltirishda Mahmudxo'ja Behbudiy, Abduqodir Shukuriy (Shakuriy), Saidahmad Siddiqiy – Ajziy (Samarqand), Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ubaydulla Asadullaxo'jaev (Ubaydulla Xo'jaev), Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Tavallo (Toshkent), Fitrat, Fayzulla Xo'jaev, Usmonxo'ja Po'latxo'jaev, Abdulvohid Burhonov, Sadridin Ayniy, Abdulqodir Muhiddinov (Buxoro), Obidjon Mahmudov, Isxoqxon to'ra Ibrat, Hamza, Cho'lpon, Muqammadsharif So'fizoda, Ashurali Zohiriy (Farg'ona vodiysi), Polvonniyoz Hoji Yusupov, Boboovun Salimov (Xorazm) muhim rol o'ynadi. Ushbu siymolarning sa'y – harakati bilan jadidchilik harakati taraqqiy etdi.

Jadidchilikning Turkistondagi tadrijoti:

I. 1885 – 1895 yillar: G. Ismoilbekning «Tarjumon» gazetasi ta'sirida Qo'qonda yangi – jadid usulidagi maktablar ochish harakatlari boshlanib, ular asta – sekin rus – tuzem maktablari bilan raqobatlasha boshlagan.

II. 1896 – 1904 yillar: Qrimdagi Gaspra shahridan G. Ismoilbekning Buxoro va Samarqandga tashrifi, Buxoro amiri bilan uchrashishi natijasida 1895 yilda jadid maktablarini tashkil etish davri – Buxoroda Jo'raboy, Samarqandda A. Shakuriy, S. Aziziy, A. Munzim, Mulla Qilich, Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov, A. Avloniy, Qo'qonda Hamza, Namanganda I. Ibrat, So'fizoda va boshqa siymolarimiz ochgan jadid maktablari o'z faoliyatlarini olib boradilar.

III. 1905 – 1914 yillar: jadidchilikning maktab – maorifdan kengroq gazetchilik, ya'ni ro'znomalar va jaridalar chop etish, matbaa ishlarini yo'lga qo'yish, ilm – fan, adabiyot, madaniyat – maorifni milliy lashtirish bosqichi.

IV. 1914 – 1917 yillar: jadidchilikning o'ta ijtimoiy – siyosiy yo'nalish kasb etishi, jadidchilik siyosiy firqalarining tuzilishi va ularning uch xil turli talablar qo'yishi: 1) Rossiyadan to'la ajralib chiqish; 2) Rossiya Federatsiyasi tarkibida

«milliy – hududiy muxtoriyat» tuzish; 3) Rossiya unitarizmi tarkibida faqat ma'naviy – diniy muxtoriyat huquqlari kafolatiga ega bo'lish.

V. 1917 yil oktabr – 1918 yil: Ko'qonda «Turkiston Muxtoriyati»ning tuzilishi va uning tugatilishi davri.

VI. 1918 – 1924 yillar: sovet tizimi tarkibida maorif – matbaa ishlarida «Chig'atoy gurungi» ni tuzish bilan ajralib turadi. «Chig'atoy gurungi» – Turkiston jadidlari tomonidan tashkil etilgan madaniy – ma'rifiy va ilmiy – adabiy tashkilot (1919 – 21). Fitrat boshchiligida Toshkentda tuzilgan.

VII. 1925 – 1930 yillar: jadidchilikning keyingi taraqqiyoti «milliy jumhuriyatlar» doirasida bordi. Jadidchilik asosan madaniyat – maorif, maktab va matbaa ishlarida «Chig'atoy gurungi» g'oyalarini zimdan amalga oshirishga, milliy – ozodlik harakatini jonlantirishga urinishda namoyon bo'ldi.

VIII. 1931 yildan to 1937 – 38 yillar orqali 50 – yillarning birinchi yarmigacha qatag'on siyosati orqali jadidchilik harakatiga to'la barham berildi.¹

№	<i>Turkiston mintaqasidagi jadidchilikning shakllanishigi ko'ra o'ziga xos tomonlari</i>	
1	Turkiston jadidchiligi (Toshkent, Samarqand, Farg'ona)	O'lkadagi jadidchilikning ijtimoiy asosini ziyolilar tashkil qildi. Ular Rossiya imperiyasi mustamlakachiligiga qarshi kurashning oldingi saflarida turib, imperiyaning xom ashyo manbayiga aylantirilgan Turkistonning dastlab muxtor, so'ng mustaqil davlat bo'lishini yoqlab chiqdilar
2	Buxoro jadidchiligi	Uning tarkibi asosan Buxorodagi shahar aholisining taraqqiyparvar qismi: ziyolilar, mullavachchalar, mayda do'kondorlar va ma'murlar, hunarmandlar, savdogarlar kirgan. Jadidlarning dehqonlar va askarlar o'rtasida nufuzi avvaliga past bo'lgan. Jadidlar iqtisod va boshqaruv

¹ Ўзбекистон тарихи. Р.Шамсутдинов, Х.Мўминов. “Андижон”. 2011, - Б. 307 - 311

		<p>sohasida bir qator talablar, chunonchi, soliqlarni kamaytirish talabi bilan chiqishdi. Ular dastlab Buxorodagi amirlik tuzumi doirasida islohotlar joriy qilmoqchi bo‘lishdi. XX asr boshlarida Buxoro jamiyati 2 guruhga: Ikrom domla rahbarligidagi taraqqiyparvarlar va Mulla Abdurazzoq boshchiligidagi qadimiylarga bo‘lingan edi. Jadidchilik Buxoro va Turkistonda bir vaqtda boshlangan bo‘lsa ham, amirlikdagi og‘ir muhit uning taraqqiyotini tezlashtirdi. 1910 yildan boshlab Buxoroda jadidchilik harakati tashkiliy tus oldi va «Tarbiyai atfol» maxfiy jamiyati asosida «Yosh buxoroliklar» (1910 – 1920) partiyasi tashkil topdi</p>
3	<p style="text-align: center;">Xiva jadidchiligi</p>	<p>XX asr boshlarida Xivada shakllangan jadidchilik bir qadar boshqacharoq tarixiy shart – sharoitda vujudga keldi. U bu yerda asosan ikkita oqimdan iborat edi. Uning o‘ng oqimi xonlikda rivojlanayotgan savdo – sanoat korxonalarini egalari hamda yirik boylarning vakillarini o‘ziga birlashtirgan edi. Bu oqimga Xiva xoni Asfandiyorxonning bosh vaziri Islomxo‘ja boshchilik qilgan. Jadidchilikning o‘ng oqimi o‘z oldiga mamlakatda xon hokimiyatini saqlab qolgan holda ijtimoiy – iqtisodiy islohotlar o‘tkazish orqali erkin bozor munosabatlarining rivojlanishiga keng yo‘l ochib berishni maqsad qilib qo‘ygan edi. Xivada jadidchilikning so‘l oqimi esa mayda sarmoyadorlar, hunarmandlar va xalqning turli tabaqa vakillarini birlashtirgan bo‘lib, qozikalon Boboovun Salimov uning rahbari edi. Ular Xiva xonligida yangi usul maktablari tashkil qilish orqali xalq ommasining siyosiy faolligini o‘stirish maqsadini qo‘yishgan edi. Xiva jadidlari ma’rifiy</p>

	<p>ishlar bilan kifoyalanib qolmasdan, xon tuzumiga qarshi kurash ham olib bordilar. Birinchi jahon urushigacha Xiva jadidlarining yagona markazi va dasturiy hujjatlari bo‘lmagan. Biroq jadidchilik harakati Xiva xonligida katta ijtimoiy – siyosiy kuchga aylanib, 1914 yil avgustda jadidchilik «Yosh xivaliklar» partiya shaklini olgan. U o‘z faoliyatini 1921 yilda yakunladi</p>
--	--

Har qanday harakatda bo‘lgani kabi bu harakat ham o‘z iqtisodiy asosiga ega. Aks holda u, bu darajada rivojlanmagan bo‘lur edi. Jadidlar har xil xayriya

Миркомилбой Мирму̀минбоев ва тижоратчи дўсти Ёкубжон Эшон Яхёўжа Эшон билан

va boshqa madaniy – ma’rifiy jamiyatlarini tashkil etish, boy va badavlat kishilarning ortiqcha mablag‘larini millat va Vatan manfaati yo‘lida sarflashga ham katta e’tibor berdilar. Toshkentlik Sayidkarim Sayidzimboy o‘g‘li, turkistonlik Saidnosir Mirjalilov (taniqli yozuvchi Oybekning qaynotasi, 1884 – 1937), andijonlik Mirkomil Mirmo‘minboev (1882 – 1918) va boshqa boylar jadidchilik harakati rivojlanshiga katta iqtisodiy hissa qo‘shdilar.

Jadidlar xayriya jamg‘armalari orqali iste’dodli yoshlarni xorijiy mamlakatlarga o‘qishga yuborish, usuli jadid maktablarini har tomonlama qo‘llab – quvvatlash, bu maktablar uchun o‘quv qo‘llanmalari va darsliklar yaratish, xorijdagi talabalarga moddiy yordam ko‘rsatish ishlari bilan shug‘ullangan.

1904 yil Xivada «**Jamiyati xayriya**» tuzilib, uning ko‘magi bilan 1904 yil 10 noyabrda Xiva shahrida dastlabki yangi usul maktabi ochildi. 1908 yil «*Buxoroi sharif shirkati*» tuzilib, darsliklar nashr etish va kitob savdosi bilan shug‘ullandi. Shu yili jadidlar tomonidan Buxoroda ma’rifiy jamiyat – «*Tarbiyai atfol*» («Bolalar tarbiyasi») tashkil etgan. Bu jamiyatning asoschilari Abduvohid Burhonov, Mukammil Burhonov, Hamidxo‘ja Meqriy, Ahmadjon Abdusaidov va

boshqalar. Jamiyat a'zolari soni 100 ga yaqin bo'lib, ularni Muhiddin Mansurov, Sadr Ziyo moddiy jihatdan qo'llab – quvvatlagan. Jamiyatning sa'y – harakati va yordami bilan 1908 yilda 14 ta, 1911 yilda 15 ta, 1912 yilda 30 ta buxorolik va turkistonlik yoshlar Istanbulda tahsil olgan. «Tarbiyai atfol»ning ko'magi asosida Fitratning «Munozara», «Hind sayyohi bayonoti» va «Sayha» asarlari, shuningdek, S. Ayniy, A. Burhonov, Ikrom domla va boshqalarning kitoblari Turkiyada nashr etilib, Turkistonda tarqatilgan.

1909 yilda xayriya jamg'armalarini tashkil etish faollashdi. Abdulla Avloniy ham «*Jamiyati xayriya*» tuzib, yetim bolalarni o'qitgan. 1909 yili Toshkentda Munavvarqori tomonidan «*Jamiyati Imdodiya*» tuzgan. U ham miskin va ojiz talabalarga yordam berar, yoshlarni chet elga o'qishga yuborishga yordamlashgan. «*Ko'mak*» xayriya jamiyati ham Toshkentda 1909 yilda tashkil etilgan bo'lib, uning ta'sischilari Munavvarqori Abdurashidxonov, Nizomqori Hasanov, Abdulla Avloniy, Basharulla Asadullaxo'jaev va Toshxo'ja Tuyuqboevlar bo'ldi. «*Ko'mak*» jadid maktablariga katta yordam ko'rsatadi va istedadli yoshlarni xorijga o'qishga yuborishga ko'maklashgan. Xorijdagi ta'lim yoshlar dunyoqarashida tubdan burilish yasadi.

Jadidchilik harkatida faol ish olib borganlarning aksariyati shoiru yozuvchilar edi. Ular o'z asarlari bilan tarixan yangi milliy adabiyot yaratdilar. Adabiyotda ma'rifat va ozodlik g'oyalari markaziy mavzuiga aylanib, davr voqealari o'z aksini topdi. Adabiyotga «millat» va «vatan» tushunchalari kirib keldi. Milliy she'rlarga e'tibor va rag'bat kuchaydi. Yangi zamonaviy dostonchilik maydonga keldi, publitsistika (Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori, Mirmuhsin) rivojlandi, realistik proza shakllandi.

Jadid adabiyotida dramaturgiya ya'ni jadid dramasi eng sermahsul va ommabop janr sifatida alohida ko'zga tashlanadi. Jadid g'oyalarining xalqqa yoyilishi, singishi va amaliy natijalar berishida dramaturgiya va teatr san'atining ta'sir ko'rsatishi kuchli bo'ldi. Shuning uchun ham jadid adiblarining aksariyat yirik nomayondalari o'z ijodiy – amaliy faoliyatini drama yozish va teatr bilan bog'liq holda olib bordilar.

Jadidlar o‘zbek xalqi hayotiga tom ma’nodagi milliy teatrni olib kirdi. O‘zbek milliy teatrini shakllantirishda Mahmudxo‘ja Behbudiyning xizmatlari nihoyatda kattadir. 1912 yilda yozilib, 1913 yilda bosilgan «Padarkush» dramasi Behbudiyga juda katta shuhrat keltirdi. Garchi birinchi o‘zbek dramasi («Mahramlar») xronologiyaga ko‘ra bir yilcha oldin Namanganda Abdulrauf Shahidiy tomonidan e‘lon qilingan bo‘lsada, bu sohada ham karvonboshi bo‘lib Behbudiy tarixga kiradi. Asar 1914 yilning 15 yanvarida Samarqand havaskorlari tomonidan sahnaga qo‘yiladi.

Munavvarqori Abdurashidxonov homiyligida 1913 yil Toshkentda musulmon drama san’ati havaskorlari jamiyati – «Turon» nomli birinchi teatr truppasi ochilgan. Truppaning badiiy rahbari Abdulla Avloniy edi. Truppa o‘z faoliyatini 1914 yil 27 fevalida Toshkentdagi «Kolizey» teatri binosi (2000 tomoshabinli)da «Padarkush» (M. Behbudiy) spektakli bilan boshlagan. Tadqiqotchilarning ma’lumotiga qaraganda, «Padarkush» pesasidan keyin 1917 yilgacha o‘zbek dramalarining soni 40 ga yetgan. Toshkent, Samarqand, Andijon,

«Turon» truppasi a‘zolari

Qo‘qon shaharlarida turli truppalar vujudga kelgan. Shunday qilib, milliy jadid adabiyoti dramaturgiyasi va teatri paydo bo‘ldi.

Jadidlar xorijga qilgan safarlari asosida olingan bilimlari ta’sirida, o‘zbek an’anaviy musiqa uslublarini ham isloh qilishga, ya’ni Yevropa ko‘p – ovozli musiqa san’atining yutuqlaridan unumli foydalanishga da’vat etishgan. 1919 yilda

Toshkentning Eski shahar qismi (hozirgi «Turon» kutubxonasi yonidagi bino)da jadidlar tashabbusi bilan Turkiston xalq konservatoriyasining milliy (eski shahar) bo‘limi tashkil etildi. Shu tarzda jadidlar san‘at vositasi bilan millat qadrini ko‘tarish, san‘atning deyarli barcha turlarini yuksaltirishga intildilar.

Jadidchilik harakatining yana bir muhim tomoni bu milliy matbuot va jurnalistikasiga asos solinishi edi. Turkiston jadidlari rus demokratik va inqilobiy harakatining yutuqlaridan ham samarali foydalandilar. Imperator Nikolay II inqilobiy – demokratik harakat bosimi ostida 1905 yil 17 oktabrda maxsus manifestga imzo chekib, demokratiya, matbuot va so‘z, har xil yig‘inlar o‘tkazish erkinligini joriy qilishga majbur bo‘ldi. Buni jadidlar katta quvonch bilan kutib oldilar. Mana shundan so‘ng jadidlar millat himoyasi uchun jangovar qalqon va muazzam minbar bo‘lgan gazeta va jurnallarni tashkil etish uchun juda shaxdam kurashdilar.

Milliy matbaaning vujudga kelishi bilan kitob bosish ishi yo‘lga qo‘yila boshlandi. Toshkentda Munavvarqori, Abdulla Avloniy va boshqalar 1911 yilda tashkil etgan ko‘p tarmoqli «Turon» nomli jamiyat sovet hokimiyatining dastlabki yillarigacha samarali faoliyat yuritadi. Uning qoshida yuqorida ta’kidlangan teatr truppasi «Turon» nomli kutubxona va nashriyot (1913) ham tashkil etiladi. Bular butun Turkiston bo‘ylab ma’rifat va ziyo, ilm – fan tarqalishi, kitob chop etish va bosmaxona ishlari rivojlanishiga katta hissa qo‘shdilar.

Qo‘qonda «G‘ayrat» (1913), Samarqandda «Zarafshon», To‘raqo‘rg‘onda (Namangan viloyati) «Kutubxonayi Is’hoqiya» (1908) nomli kutubxonalar tashkil topadi. Shuningdek, jadid bosmaxonasi va kitob do‘konlari ancha keng tarmoq otdi.

Turkiston jadidlari, ayniqsa, birinchi jahon urushi davrida o‘z faoliyatini kuchaytirdi. Taraqqiyparvar o‘zbek ziyolilarining yetakchisi A. Ubaydullaxo‘ja 1913 yil Andijonda «Taraqqiyparvar» deb nom olgan ziyolilarning firqasini tuzadi va 1914 yildan nashr etilgan «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg‘ona» gazetalari firqaning asosiy targ‘ibot kuchi edi.

Jadidlarning 1916 yil mardikorlikka olish voqeasiga munosabati g'oyatda e'tiborga molikdir. Mardikorlikka jo'natish haqidagi oq podsho farmoni (1916 yil 25 iyun)ni bekor qildirish uchun Asadullaxo'jaev Ubaydullaxo'ja rus revolyutsioneri – demokrati V.A. Chaykin bilan birga mahalliy millatparvar boy Mirkomil Mirmo'minboevning mablag'i, xomiyligida Peterburgga bordi.

Davlat dumasining 1916 yil dekabrda majlisida farmon Rossiya imperiyasining qonunchiligida ko'rsatilgan hollarga zid ravishda qabul qilingani isbotlab berildi. Farmon Dumada muhokama kilingunga qadar iyun – avgust oyida jadidlar harakati orqali bir necha eshelon to'xtatib qolindi. Jadidlarning mardikorlarni kaytarishga urinishlari 1917 yil fevral inqilobi boshlanishi bilan to'la amalga oshdi. Bu hodisa el orasida ularning obro'sini ko'tardi. Mazkur holat jadidlar ma'rifatparvarlikdan siyosiy kurashga allaqachon o'tganliklarini bildirar edi. 1917 yildan jadidchilik harakati o'zining yangi bosqichiga qadam qo'ygan edi. Shunday qilib, jadidlar xalq milliy – ozodlik harakatiga g'oyaviy – mafkuraviy va tashkiliy rahbarlik qilishga muvaffaq bo'ladi. Bu esa jadidchilik, bu davrga kelib Turkistonda katta ta'sirchan ijtimoiy – siyosiy kuchga aylanganligidan dalolat beradi.

2. Bob. Turkistonda jadidchilik harakatining maorif, matbuot va adabiyot sohalaridagi amalga oshirgan islohotlari.

Jadidchilik harakati, shu vaqtgacha Islom dunyosida sira ham ko‘rinmagan ilg‘or va tezkor o‘qitish “Savtiya” (tovush) usuliga asoslangan jadid maktablari tashkil topishidan boshlandi. Bu maktablarda bolalar bir yilda savod chiqarib, mukammal o‘qish va yozishni o‘zlashtiradi. Buning uchun esa qadim an‘anaviy musulmon maktablarida 5-6 yil o‘qish kerak bo‘lar edi. Aytish mumkinki, “Savtiya” usulidagi jadid maktabi Vatanimiz tarixidagi buyuk kashfiyotlar silsilasini boyitdi.¹

Jadid maktabida diniy va dunyoviy ta‘lim-tarbiya hamda ilm o‘zaro uyg‘unlashtirildi. Bolalar qulay partalarda o‘tirib, xarita va rasmlar yordamida tez savod chiqardi va diniy – dunyoviy ilmlarni o‘rgandi. Jadid maktablarida qur‘oni-karim, matematika, geografiya, ona tili, rus, arab tillari, ashula va hatto jismoniy tarbiya o‘qitila boshlandi.

Jadid maktablari to‘rt (boshlang‘ich) va yetti yillik edi. Masalan Munavvarqori Abdurashidxonovning yetti yillik maktabini bitirgan yoshlar dunyoviy ilmlarni, rus tilini yaxshi o‘zlashtirgan holda jadid maktabida o‘qituvchi, maschitlarda imom bo‘lish, madrasa va hatto, xorijdagi dunyoviy oliy o‘quv yurtlarida o‘qish, savdo va boshqa korxonalarda kotib bo‘lib ishlash malakasiga ega bo‘lganlar. Bunday yetti yillik maktablar Toshkentdan tashqari, Qo‘qon, Samarqand kabi yirik shaharlarda ham ochiladi.

Maktablar asosan 1 – 4 sinfdan iborat boshlang‘ich maktablar bo‘lgan. 1913/14 o‘quv yilidan ayrim joylarda 2 bosqichli tizim joriy qilina boshlandi. Bu tizimdagi maktablar namuna maktablari deb atalib, ularning 1 – bosqichi tahziriyy (boshlang‘ich) sinflar, 2 – bosqichi rushdiy (yuqori) sinflar deyilgan. Xususan, M. Abdurashidxonovning namuna maktabi, A. Shukuriyning Samarqanddagi va A. Ibodievning Qo‘qondagi maktabida rushdiy (yuqori) sinflar (5 – 6 sinf) ham ish boshlagan.²

¹ Ўзбекистон тарихи. Р.Шамсутдинов, Х.Мўминов. “Андижон”. 2011, - Б. 306 - 308

² Ўша асар, - Б. 309

Jadid maktablari pullik va pulsiz edi. Har oyiga ota – onalar baholi qudrat, bir soʻmdan bir yarim soʻmgacha pul toʻladi. Bu oʻrinda har ota – ona oʻzlarining boylik va kambagʻallik darajalarini shariat asosida belgilab pul beradilar. 20 – 35 % gacha kambagʻal va nochorlarning bolalari tekin oʻqitilib, oʻquv qurollari bilan ham taʼminlangan. Oʻziga toʻq oilalar esa oʻz xohishi bilan uch soʻmdan va undan ham koʻp pul bergan. Bulardan tashqari jadidlar shaxsiy va ularning oʻzlari tashkil etgan xayriya jamiyatlari ham jadid maktablarini mablagʻ bilan taʼminlab turgan.

Jadid maktablarining ochilishiga rus amaldorlari, musulmon mutaassiblari qarshilik qiladilar. Jadidlar kalta matonat va fidoyilik bilan eski maktablarga tegmay namuna sifatida jadid maktablarini tashkil etib, omma orasida katta obroʻ qozondilar. Jadid maktablari qatʼiy nizom va dastur va darsliklarga asoslandi. Tarixda birinchi boʻlib, jadidlar oʻquvchilarga kundalik, chorak va yillik baholar qoʻyishni joriy etdilar.

Maktab ochgan jadidlar dastur, qoʻllanma va darsliklarni ham oʻzlari yaratdilar.

Jadid maktablarining ochilishiga rus amaldorlari, musulmon mutaassiblari qarshilik qiladilar. Jadidlar katta matonat va fidoyilik bilan eski maktablarga tegmaynamuna sifatida jadid maktablarini tashkil etib, omma orasida katta obroʻ qozondilar. Jadid maktablari qatʼiy nizom va dastur va darsliklarga asoslandi. Tarixda birinchi boʻlib, jadidlar oʻquvchilarga kundalik, chorak va yillik baholar qoʻyishni joriy etdilar. Oʻquvchilar sinfdan-sinfga oʻtish va bitirish uchun jamoatchilik oldida ochiq chorak, yillik va bitiruv imtihonlarini topshirganlar.

Maktab ochgan jadidlar dastur, qoʻllanma va darsliklarni ham oʻzlari yaratdilar. Saidrasul Saidazizovning “Ustodi avval”, Munavvarqori Abdurashidxonovning “Adibi avval”, “Adibi soniy”, “Tajvid” (Qurʼonni qiroat bilan oʻqish usuliga oid qoʻllanma), “ Havoyiji diniya” (Shariat qonunlari toʻplami), “Yor yuzi”, “ Usuli hisob”, “Tarixi anbiyo”, “Tarixi islom”, Abdulla Avloniyning “Birinchi muallim” va “Ikkinchi muallim”, “Turkiy guliston yohud ahloq“, Mahmudxoʻja Behbudiyning “Qisqacha umumiy geografiya”, “Bolalar

maktubi”, “Islomning qisqacha tarixi”, “Amaliyoti islom”, “Aholi geografiyasiga kirish”, “Rossiyaning qisqacha geografiyasi” va boshqalar shular jumlasidandir.¹

Jadid maktablari ochilishi bilan ba’zi joylarda qadim va maktablari bo’shab qoldilar. Natijada qadim va jadid maktabdorlari o’rtasida jiddiy qarama-qarshiliklar paydo bo’ldi. Bunga mutaassib qozi mulla va ulamolar ham qo’shildilar.

Jadid maktablarining jami soni va ular qaerlarda ochilib faoliyat yuritganligi haqida hozircha to’la ma’lumot yo’q. Lekin, 1903 yilda birgina Toshkentda 20 ta (shundan 2 tasi o’rta), jadid maktablari bo’lgan. Ma’lumki, 1909 yildan keyin jadid maktablari qattiq nazorat ostiga olinadi, arzimasi bahonalar bilan yopiladi. Ularda o’qitiladigan adabiyot va darsliklar “oxranka”ning diqqat markazida bo’ladi. Jadid maktablari Buxoro, Samarqand, Toshkent, Andijon, Xiva, To’qmoq, Yangi Marg’ilon, Eski Marg’ilon, Kattaqo’rg’on, Qizil O’rda, Turkiston, Chust, Chorjo’y, Termiz, Marv shaharlarida ochiladi. Shuningdek, Juma (Samarqand viloyati), Qovunchi (Toshkent viloyati), To’raqo’rg’on (Namangan viloyati), Po’stindo’z (Buxoro viloyati) kabi katta qishloqlarda ham jadid maktablari ochilgan. Jadid maktablari M.Behbudiyning yozishicha, 15-20 yil ichida jami Kavkaz mamlakatlari, Eron, Hind, Misr, Hijoz va boshqa joylarida ham joriy bo’ldilar.

Jadidchilikning asosiy maqsadlaridan biri mamlakatda zamonaviy (evropacha) oliy ta’limni yo’lga qo’yish bo’ldi. Universitet tashkil etish g’oyasi Turkistonda ilk bor 1892 yilda Ismoilbek Gaspirali tomonidan olg’a surildi. I. Gaspirali 1906 yilda, yana “Tarjimon” gazetasida to’g’ridan-to’g’ri Buxoro amiri va Xiva xoniga murojaat qilib shunday deydi:

“Fuqoroyi islom sizlardan mol istamas, osh istamas. Din-”Qur’on”dan, jon-Xudodan. Siz davlatlik xonlardan aholiga ehson etiladigan narsa-nashri maorifga, taraqqiyot va kamolatga omil bo’luvchi oliy darajalik maorif maktablaridir. Ko’hna madrasalari ko’p Buxoroi sharifda va Xivada endi biror dorilfununi

¹ Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи (XVI-XX аср бошлари). К.2: - Т.: “Шарк”, 2003, - Б. 266 – 271.

islomiya ta'sis etmoq lozim. Bu dorilfununlarga bir daraja ilm olgan talaba qabul qilinib, tarix, jo'g'rofiya, kimyo, handasa, ilmi huquq, usuli idorayi davlat, ilmi iqtisod va boshqa lozim fanlar, turkiy, forsiy, rusiy va fransaviy tillar o'rgatilsa... Ushbu dorilfununlarda muallim va mudarrislik qila oladigan ahli kamol bor.”¹

Jadidlar oliy ta'limning asosiuniversitet tashkil etish uchun Toshkent shahar Dumasidan ham foydalandilar. Munavvarqori, Fitrat, M. Behbudiy, U. Asadullaxo'jaev va boshqa jadidlar milliy dunyoviy oliy ta'lim g'oyasini o'z asar va maqolalarida keng targ'ibot-tashviqot qiladilar. Oliy ta'limga zamin yaratish uchun, jadid maktablarida dunyoviy ilmlar o'qitildi, xorijga yoshlar o'qishga yuborildi.²

Dunyoviy hozirgi zamon oliy o'quv yurti – universitetga asos solishga jadidlar faqat 1918 yilda Musulmon xalq dorulfununini tashkil etish bilan muvaffaq bo'ldilar.

Umuman, jadidlar juda qisqa vaqt ichida butunlay yangi ya'ni jadid xalq maorifi tizimi ya'ni, hozirgi zamon xalq maorifi tizimiga asos soldilar.

Jadidchilik harakatining ikkinchi bir muhim faoliyati milliy matbuot va jurnalistikasiga asos solish bo'ldi. Turkiston jadidlari rus demokratik va inqilobiy harakatining yutuqlaridan ham samarali foydalandilar.³

Zolim “oq poshsho” Nikolay II inqilobiy-demokratik harakat bosimi ostida 1905 yil 17 oktabrda maxsus manifestga imzo chekib, demokratiya, matbuot va so'z, har xil yig'inlar o'tkazish erkinligini joriy qilishga majbur bo'ldi. Buni jadidlar katta quvonch bilan kutib oldilar.

Mana shundan so'ng jadidlar millat himoyasi uchun jangovar qalqon va muazzam minbar bo'lgan gazeta va jurnallarni tashkil etish uchun juda shaxdam kurashadilar.

Toshkentda Ismoil Obidiy “Taraqqiy” (1906), Munavvarqori Abdurashidxonov “Xurshid” (1906), Abdulla Avloniy “Shuhrat” (1907), Saidkarim Saidazimboev “Tujjor” (1907), Ahmadjon Bektemirov “Osiyo” (1908),

¹ Vatan tarixi (XVI-XX asr boshlari). IKKINCHI KITOB.(– T.: “Sharq”, 2010, - B. 289- 291

² Ўша асар, - Б. 292

³ Ўша асар, - Б. 295

Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jaev “Sadoi Turkiston” (1914-1915) gazetalari, shuningdek, Abdurahmon Sodiq o‘g‘li (Sayyox) “Al-Isloh” (1915) jurnalini nashr etishga muvaffaq bo‘ldilar. Samarqandda esa Muhmudxo‘ja Behbudiy “Samarqand” ruscha (1913) gazetasi va “Oyna” (1913-1915) jurnalini, Qo‘qonda Obidjon Mahmudov “Sadoi Farg‘ona” (1914) gazetalarini chiqardi. Bu gazeta va jurnallar doimo mahfiy politsiya “oxranka”ning ayg‘oqchilari kuzatuvini, ta‘qibi ostida bo‘ldilar.

Jadid matbuoti 1917 yil fevralda rus podshosi taxtdan ag‘darilgach, yanada rivojlandi. Juda qisqa vaqt oraliq‘ida fevraldan oktabrgacha Toshkentda Munavvarqori Abdurashidxonov “Najot” (1917 y. mart), A. Battol “Sho‘roi islom” (1917 y. may), Abdulla Avloniy “Turon” (1917 y.), Ahmad Zaki Validiy va Munavvarqori Abdurashidxonov “Kengash” (1917 yil iyun), “Ulug‘ Turkiston” (1917 y.), Qo‘qonda Bo‘lat Soliev “El bayrog‘i” (1917 y. sentabr) gazetalarini, H.H. Niyoziy “Kengash”, Ashurali Zohiriy “Yurt” (1917 yil iyun) jurnallarini, Samarqandda esa Shohmuhammadzoda “Hurriyat” (1917 yil aprel) gazetalarini chop etdilar.¹

Buyuk millatparvar jadidlar, jadid matbuoti orqali millatni o‘z madaniy-iqtisodiy ahvoli, siyosiy qaram va huquqsizligini anglatishga, unda bosqinchilarga qarshi nafrat, milliy istiqloqlarga ishonch ruhini tarbiyalashga muvaffaq bo‘ldilar. Shuning bilan birga ular milliy muxtoriyat va jumhuriyat g‘oyasini, millatlararo tenglik va qon-qarindoshlikni targ‘ibot qilishni to‘g‘ri yo‘lga qo‘yadilar.

Akademik A. N. Samoylovich jadid adabiyotini o‘rganib, 1916 yilda “Turkistonda yangi adabiyot maydonga keldi. Bu men uchun kutilgan xol edi” deb yozgan edi. Darhaqiqat, olim uchun kutilgan “Yangi adabiyot”-jadid adabiyoti bo‘ldi. Bu adabiyot o‘z mazmun va mohiyati hamda janrlariga ko‘ra, ming yillar davomida shakllanib rivojlangan mumtoz adabiyotimizdan tubdan farqlanuvchi yangi adabiyot bo‘ldi.

¹ Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Ubaydullov У. Ватан тарихи (XVI-XX аср бошлари). К.2: - Т.: “Шарк”, 2003, - Б. 268 – 272.

1. Agar mumtoz adabiyotda dunyoviylikka nisbatan diniy jihat ustunroq bo'lgan bo'lsa, jadid adabiyotida bularning o'rtasida o'zaro tenglik ya'ni diniy-dunyoviylik qaror topdi.
2. Jadid adabiyoti mumtoz adabiyotdan farqli ravishda g'arb adabiyotidagi roman, drama, esse, hikoya va barmoq vazniga asoslangan she'riyat (poetika) kabi badiiy janrlar ko'rinishiga ega bo'ldi. Proza va publitsistika paydo bo'ldi.
3. Jadid adabiyoti bevosita ijtimoiy-siyosiy va ma'rifatchilik mafkurasi, milliy-ozodlik xususiyatiga ega bo'ldi. Unda mazlum xalq hayoti bevosita o'z ifodasini topdi. Badiiy asarlar jonli xalq tilida yozildi. Ijtimoiy faollik va milliy ruh bu yangi adabiyotning eng muhim xususiyatiga aylandi.
4. Jadid adabiyotidagi badiiy-lirik qahramon qiyofasi mumtoz adabiyotdagi qahramon qiyofasidan tubdan o'zgardi. U endi an'anaviy oshiq yohud ma'rifatparvargina emas, balki mavjud mustamlaka jamiyati tartib-qoidalari hamda milliy tengsizlik bilan kelisha olmaydigan, shu bilan birga yangicha o'z ijtimoiy-siyosiy va ahloqiy qarashiga ega bo'lgan shaxsdir.

Jadidchilik harakati jadid adabiyotining asoschilari bo'lgan yirik iste'dod egalari-jadid adibi, shoiri, dramaturgi va san'ati arboblarni ham tarbiyaladi. Jadidshunos taniqli olim professor Begali Qosimovning ta'kidlashicha, ularning 1905-1917 yillarda adabiy-madaniy harakatchilikda qizg'in faoliyat ko'rsatganlari saksondan ortiq bo'lgan. Mahmudxo'ja Behbudiy (1875-1919), Saidahmad Siddiqiy Ajziy (1864-1927), Vasliy Samarqandiy (1869-1925), Munavvarqori Abdurashidxonov (1878-1931), Abdulla Avloniy (1878-1934), To'lagan Xo'jamiyrovTavallo (1882-1939), Sidqiy Xondayliqiy (1884-1934), Avaz O'tar o'g'li (1884-1919), Muhammadsharif So'fizoda (1869-1937), Abdurauf Fitrat (1886-1938), Sadriddin Ayniy (1878-1954), Abdulvohid Burxonov (1875-1934), Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889-1929), Abdulla Qodiriy (1894-1938), Abdulhamid Cho'lpon (1897-1938) va boshqalar shular jumlasidandir.

Jadid adabiyotida dramaturgiya ya'ni jadid dramasi eng sermahsul va ommabop janr sifatida alohida ko'zga tashlanadi. Jadid g'oyalarining xalqqa yoyilishi, singishi va amaliy natijalar berishida dramaturgiya va teatr san'atining

ta'sir ko'rsatishi kuchli bo'ldi. Shuning uchun ham jadid adiblarining aksariyat yirik nomayondalari o'z ijodiy-amaliy faoliyatini drama yozish va teatr bilan bog'liq holda olib bordilar.

Mutaxassislarning aniqlashicha, 1917 yil oktabr to'ntarilishigacha dramaturgiya sohasida o'ttizdan ortiq drama, tragediya, komediya asarlari yozilgan va ularning ko'pchiligi teatrlarda sahnalashtirilgan. O'zbek jadid dramaturgiyasi va teatriga ilk bor asos solgan Mahmudxo'ja Behbudiy bo'ldi. Uning "Padarkush" dramasi birinchi bor 1914 yil 27 fevralda Toshkentdagi "Kolizey" teatrida qo'yilishi juda katta madaniy-ma'rifiy voqea bo'ldi. Bu kun o'zbek teatriga asos solingan sana sifatida tarixga kirdi. Shunday qilib, milliy jadid adabiyoti dramaturgiyasi va teatri paydo bo'ldi. Adabiy tanqidchilik va badiiy tarjimonchilik ham shakllandi.

Qozon, Istanbulda chop etilgan jadidchilik ruhidagi adabiyotlar Turkistonga tez kirib, keng yoyila boshlaydi. Istanbulda tashkil topgan «Jamiyati xayriya», «Nashriyot shirkatlari» kabi ijtimoiy tashkilotlar Buxoro va Xivada ham maydonga keladi. Bu jamiyatlar ichida kamol topgan jadidchilik harakati o'sib, 1908-yilgi Turkiya inqilobi tufayli yuzaga kelgan «Yosh turklar» harakatiga taqlid qilgan. Xivada «Yosh xivaliklar», Buxoroda «Yosh buxoroliklar» jamiyatlarini yuzaga keltiradi. Bu jamiyatlar oxir-oqibatda siyosiy partiyalar maqomini oladilar. Bunday jadidchilik harakatining siyosiy tashkilotlari, jamiyatlari qisqa vaqt ichida Toshkent, Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo'qon, Andijon kabi Markaziy Osiyoning yirik shaharlarida nufuzli tashkilotlarga ega bo'ladi.

Jadidchilik harakati muhitida jadidchilik adabiyoti ham yuzaga keladi, mukammal bir shaklga kiradi. Ham nasrda, ham nazmda yangilanish, qoloqlik va jaholatdan qutulish, rus istilosiga qarshi kurash, ma'rifat va hurriyatga erishish, istiqlolni qo'lga kiritish g'oyalari bilan to'lib-toshgan yangi bir adabiyot shakllanadi. Behbudiy bunday adabiyotning ilk namunalari yaratadi. Undan so'ng Fitrat va boshqalar maydonga chiqqan edi.

1900-yili Buxoroda Jo'raboy tomonidan yangi usuldagi maktab ochiladi. 1908-yili bunday maktab Mirza Abdul Vohid tomonidan ham ochiladi. Buxoro amiri

bu maktablarni tan olishga majbur bo'ldi. Mufti Domullo Ikrom bu yangi usuldagi maktablarning diniy jamoat tomonidan qabul qilinishiga erisha- di. Buxoroda Ahmadjon Mahdum, Sadridin Ayniy, Usmon- xo'ja Po'latxo'ja o'g'li, Abdulvohid Rafiy Mahdum «Tarbiyai Atfol» nomli yashirin jadidchi jamiyatini tuzadi lar. Bu jamiyat imperializmga, mustamlakachilikka, jaholatga qarshi kurash boshlab yuboradi. «Tarbiyai Atfol» jamiyati Turkiyada tahsil ko'rayotgan talabalarga yordam ko'rsatish maqsadida Istanbulda shu'ba tashkil etadi. Uning rahbariyati Sodiq Ashur o'g'li Abdurahmon va Abdurauf Fitratlardan iborat edi.

Buxoro jadidlarining yana bir jamiyati «Turon nashri maorif» jamiyati edi. Uning tashkilotchilari Abdurauf Fitrat, Muqim Boyjon, Ahmadjon Mahdum, Olimjon Idrislar bo'lgan. Bu jamiyat qisqa vaqt ichida Turkiyaga talabalar jo'natadilar. Ular tez orada ilm odamlari bo'lib yetishadilar. S. Ahmedov va Q. Rajabov «Jadidchilik» maqolasida ta'kidlaganlaridek Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy, Toshkentda Munavvar Qori, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Abdulla Avloniy, Buxoroda Fitrat, F. Xo'jaev, Usmonxo'ja, Abduvohid Burhonov, Sadridin Ayniy, Qo'qonda Ashurali Zohiriy, Obidjon Mahmudov, Hamza, Orenburgda Ahmad Boytur- sun, Miryoqub Dulat, Andijonda Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jaev, Xorazmda Polvon- niyoz hoji Yusupov, Bobooxun Salimov Turkiston jadidchilik harakatining ulug' namoyandalari edilar.

O'lkada jadidchilik harakatining paydo bo'lishi va rivoj- lanishida Sharq mamlakatlari, birinchi navbatda Yaqin Sharq va Turkiyaning, xususan, «Yosh turklar» partiyasining ijobiy va demokratik ta'siri bo'lgan. Turkistonning o'zidagi Muqimiy, Furqat, Avaz O'tar, Berdaq va boshqalarning ilg'or demokratik qarashlaridagi g'oyalar bilan sug'orilgan asarlarisiz jadidchi lik harakatini tasavvur etish mumkin emas.

Turkistonda jadidchilik g'oyalarini aholi o'rtasida keng tarqatish va targ'ibot qilishda tatar ziyolilarining xizmatlari ham katta bo'ldi. Ana shunday ma'rifatparvardan biri Ismoil Gaspirinskiy (1851-1914) edi. U 1908-yilda Turkistonda bo'lib ilg'or ma'rifatvarlardan Muftiy Mahmudxo'ja Behbudiy,

A.Shakuriy va boshqalar bilan uchrashadi, o‘zbek, tojik, tatar bolalari uchun yangi maktablar ochib jadidchilik g‘oyalarini keng tarqatadi. Bunday g‘oyalarni tarqatishda Ismoil Gasnirinskiyning o‘zi tashabbus ko‘rsatib chiqargan «Tarjimon» gazetasining o‘rni katta bo‘ladi. U musulmon milliy ozodlik harakatining yo‘lboshchisi sifatida tanilgan edi. «Dor ul-rokat musulmonlari» ilmiy-fantastik asari, «Yuz yildan so‘ng 2000-sana» badiiy- publitsistik roman, «Turkiston ulamosi» kabi kitoblar uning qalamiga mansub edi¹.

Turkistonda jadidchilik harakatining yirik vakillaridan Mahmudxo‘ja Behbudiy (1871-1919)dir. U tarixda «Turkiston jadidlarining otasi» deb nom olgan. Mahmudxo‘ja Behbudiy is- tiqlol uchun kurashning oldingi saflarida borgan yalovbardorlardan edi. Fayzulla Xo‘jaev Behbudiy haqida bunday degandi: «Siyosiy, ijtimoiy faoliyati, bilimining kengligi jihatidan o‘sha zamon Turkistonidagi jadidlar orasida unga teng kela oladigani bo‘lmasa kerak».

Behbudiy Gaspirinskiy yo‘lga qo‘ygan «usuli jadid» maktabla- rini Turkistonda qaror toptirishda, ularni darslik va qo‘llanmalar bilan ta‘minlashda jonbozlik ko‘rsatadi. Yangi tipdagi mak- tablarning milliy-madaniy taraqqiyotimizda muhim omil bo‘la olishi mumkinligi haqida o‘nlab maqolalar yozadi. «Muntaxabi jug‘rofiyai umumiy» («Qisqa umumiy geografiya»), «Kitobat-ul atfol» («Bolalar maktubi»), «Muxtasari tarixi islom» («Islomning qisqacha tarixi»), «Amaliyoti islom», «Madhali jug‘rofiyai umro- niy («Aholi geografiyasiga kirish»), «Muxtasari jug‘rofiyai Rusiy» («Rusiyaning qisqacha geografiyasi») kabi darsliklar yaratadi. Nashriyot tashkil qilib, darsliklar va qo‘llanmalar, xaritalar bosib chiqargani ma‘lum. Bular ilk o‘zbek maktablari uchun tuzilgan darslik va qo‘llanmalar sifatida emas, til-yozuv madaniyatimiz taraqqiyoti nuqtayi nazaridan ham muhim ahamiyatga ega.

Behbudiy 1913-yilda «Samarqand» gazetasi va «Oyina» jurnalini chiqaradi. Gazeta dastlab 2, so‘ng 4 betlik bo‘lib, haftada 2 marta chiqqani va moddiy tanglik tufayli 45-sonidan keyin to‘xtagani ma‘lum. «Oyina» o‘lkada o‘zbek tilida chiqqan

¹ Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи (XVI-XX аср бошлари). К.2: - Т.: «Шарк», 2003, - Б. 284 – 286.

birinchi jurnal edi. U xalq orasida ancha mashhur bo'lgan. Boshida haftada bir, 1914-yildan esa har o'n besh kunda chiqqan. Ziyosaid «O'zbek vaqtli matbuoti tarixiga doir materiallar»ida bu jurnalning 2 yil davomida 68 soni (jami 1720 bet) dunyo yuzini ko'rib, 1915-yil 15-iyunda to'xtaganini ma'lum qiladi.

1912-yilda yozilib 1913-yilda bosilgan «Padarkush» dramasi Behbudiyga juda katta shuhrat keltirdi. Garchi birinchi o'zbek dramasi («Mahramlar») xronologiyaga ko'ra bir yilcha oldin Namanganda Abdulrauf Shahidiy tomonidan e'lon qilingan bo'lsada, bu sohada ham karvonboshi bo'lib Behbudiy tarixga kiradi. Asar 1914-yilning 15-yanvarida Samarqand havaskorlari tomonidan sahnaga qo'yiladi. 27-fevralda esa Toshkentdagi mashhur «Kolizey»da «Turon» truppassi o'z faoliyatini shu spektakl bilan boshlaydi. Shundan so'ng Buxoro, Qo'qon, Andijon, Namangan, Kattaqo'rg'on kabi juda ko'p shaharlarda sahnaga qo'yiladi.

Asar jamoatchilikka, ayniqsa, adabiyotga kirib kelayotgan yoshlarga qattiq ta'sir ko'rsatadi. «1913-yillarda chiqqan «Padarkush» pesasi ta'sirida «Baxtsiz kuyov» degan teatr kitobi- ni yozib yuborganimni o'zim ham payqamay qoldim», - qayd etadi Abdulla Qodiriy o'z tarjimai holida.

1916-yilda Toshkentga - navbatdagi safarga kelgan taniqli sharqshunos akademik A.N.Samoylovich «Kolizey»da Avloniyning Jalil Madqulizoda asari asosida tayyorlangan «O'liklar» spektaklini ko'radi. Bosilib chiqqan barcha o'zbek dramalarini ko'zdan kechiradi. «Sartlarning dramatik adabiyoti» nomli maqola yozadi. 7 drama - «Padarkush», «To'y», (Nusratulla Qudratulla), «Baxtsiz kuyov» (A. Qodiriy), «Axloq», «Juvanmarg» (Abdulla Badriy), «Ko'knori», «Eski maktab-yangi maktab» (Hoji Muin) asosida Turkistonda «Yangi adabiyot» maydonga kelganini ma'lum qiladi. U yozadi: «Turkistondagi yangi adabiyotning markazi Samarqandda bo'lsa kerak, yosh adiblarning bosh ilhomchisi sifatida esa, na tojik na turk asli «xo'ja» samarqandlik mufti Mahmud Behbudiyning e'tirof etish kerak bo'ladi»¹.

¹ Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи (XVI-XX аср бошлари). К.2: - Т.: «Шарк», 2003, - Б. 286 – 288.

Marhum sharqshunos olim Laziz Azizzoda Behbudiy - ning sobiq Turkiston o'lkasining ijtimoiy, madaniy va adabiy rivojidagi o'rni, roli va ahamiyatiga juda katta baho berib, uni hatto fransuz ma'rifatparvari Jan Jak Russo, rus inqilobchi demokratlari N.G.Chernishevskiy, Dobrolyubovlar, tatar va ozarbayjon ma'rifatparvarlari Shahobiddin Marjoniy, Qayum Nosiriy, Mirza Fatxali Oxundov, Naxafbek Vazirovlar bilan qiyoslagan. O'zbekistonda Navoiy, Ulug'bek kabi buyuk zotlar bilan birga Behbudiyga ham haykal o'rnatish kerak», deb yozgan edi.

Jadidchilik harakatining yirik vakillaridan bo'lgan Munavvar Qori Abdurashidxonov (1878-1931)² Ismoil Gaspirinskiyning o'qish va o'qitish, madrasa va maktab islohotiga oid fikrlarining Turkistondagi otashin targ'ibotchilaridan biri edi. Bunda Bog'chasaroyda nashr etilgan «Tarjimon», Tataristonda chop etilgan «Vaqt», «Yulduz», Istanbulda bosilgan «Siroti mustaqim» («To'g'ri yo'l»), kabi matbuot nusxalarining Turkistonga turli yo'llar bilan tarqalishi katta o'rin egalladi. Munavvar Qori 1901- 1904-yillarda qrimlik do'sti Rasim Kishod yordamida Toshkentda «usuli sovtiya» maktabini ochadi. 1910-yilga kelganda bunday maktablar 10 tagacha yetadi. Chor ayg'oqchisi 1912-yilda bunday yozgan edi: «Toshkent shahrida yashab turgan Munavvar Qori- ning hozirgi paytda 80 o'quvchisi bor.

Ularni tatar uslubida o'qitadi. Bu maktabning o'quvchilari sart tilida sahna asarlari qo'yadilar».

«Nauka i prosveshenie» jurnalining ma'lumotlariga qaraganda, Munavvar Qori Abdurashidxonovning «Namuna» maktabida bir necha yuz bola o'qigan. Bu maktabda tayyorgarligi anchagina jiddiy bo'lgan iste'dodli yoshlar o'qituvchilik qilishgan. Ularning qo'lida ta'lim olgan yoshlar orasidan keyinroq Hamza, Qayum Ramazon, Oybek Mannon Uyg'ur kabi iste'dodli adib va san'atkorlar yetishib chiqishdi.

Ulug' pedagog olib borayotgan ishlar zolim chor hukumati vakillarini ancha bezovta qilib qo'ydi. Bu haqda jadidchi Mo'minjon Muhammadjonovning «Turmush urinishlari» asarida shunday yozilgan: «Olmaota (Verniy)da rus muallimlarining katta yig'ini bo'ldi, shul yig'inda «tatarlar qozoqlar bilan birga

sart bolalari o'qitilmasun! O'qumishli tatarlarga Turkiston o'lkasida turish uchun yo'l qo'yilmaslik kerak! Chunki ular sart, qozoqlarga bilim tarqatib, ko'zlarini va fikrlarini ochadirlar. So'ngra bizga yemak uchun Turkistonda non qolmaydir. 2-yangi tartib bilan o'qituvchi muallimlar, progromlari, o'qitadurgon kitoblari kimning asarlari ekanligini «inspektor»larga yozib ko'rsatmaguncha bola yig'ib o'qita olmaydurlar», deb qaror berdilar. Chor amaldorlari maktablarning dasturlari bilan muntazam tanishib borganlar va imtihonlarda ishtirok etganlar».

Sirojiddin Ahmadning «Munavvar Qori» maqolasida qayd qilinganidek Munavvar Qori pedogogik va badiiy asarlar ham yozgan. U Turkiston o'lkasida birinchilar qatorida «Adibi avval», «Adibi soniy», «Er yuzi» («Jug'rofiya»), «Havoyiji diniya» kitoblarini (1907-yilda) nashr ettirgan. 1914-yilda Salim Ismoil Ulviyaning Qur'on qiroati bo'yicha saboq beruvchi «Tajvid»ini o'zbekchaga tarjima qilib, Orenburgda nashr ettirgan. «Sadoi Turkiston» jaridasida bosilgan Kamiy, Xislat, So'fizoda, Hamza kabi shoirlarning she'rlarini to'plab, «Sabzazor» nomi bilan chop ettirgani ma'lum.

Ulug' mutafakkir bu ishlar bilan ham cheklanmadi. O'ziga o'xshash ochiq fikrli yoshlar - Ubaydulla Xo'jaev, Abdulla Avloniy, Toshpo'lat Norbo'tabekov, Karim Norbekov va boshqalar bilan hamkorlikda 1909-yilda toshkentlik bir boyning raisligida «Jamiyati xayriya» tashkil etadi. Biroq, bu jamiyat iqtisodiy jihatdan bir necha ag'niyolarning iona va yordamiga suyangani uchun erkin ish olib bora olmaydi. Lekin rais o'rinbosari bo'lgan Munavvar Qorining tinib-tinchimasligi natijasida j amiyat taraqqiyparvar yoshlar qo'liga o'tadi.

Jamiyatning yangi a'zolari pul topmakka ham yangi yo'l- lar izladi, boshlab «Gramafon obshestvo sila» suylashib, har bir plastinkadan o'n tiyin olmoq sharti-la bir hafta hofizlarni va o'z tarbiyasidagi maktab shogirdlarining tovushini sotdi, bundan faqat shu yil ichindagina loaqal ikki ming so'm kirsas kerakdir».

Munavvar Qori Abdurashidxonov milliy matbuotning asoschilaridandir. U 1906-yil sentyabrda «Xurshid» («Quyosh») jaridasini nashr etdi va unga muharrirlik qiladi. «Najot» (1917- yil), «Kengash» (1917-yil), «Hurriyat» (1917-yil), «Osiyo», «Haqiqat», «Turon» kabi matbuot nashrlarida muharrirlik qiladi.

Munavvar Qori matbuotga elni, millatni gʻaflat uyqusidan uygʻotuvchi, buyuk kuch, madaniyat va maʼrifatga chorlovchi buyuk vosita, haqiqat jarchisi deb qaradi. U «Sadoiy Turkiston» (1915-1918) jaridasida maktablarni takomillashtirish, imtihonlar oʻtkazish haqida yozar ekan: «...Butun dunyodagi madaniy millatlarning qaygʻu va hasratlariga ishtirok etmagan va bu shodlik masarratlaridan bahra olmagan bir qavm va bir millat bor esa, ul ham Turkiston turklaridirmiz», deydi.

Munavvar Qori 1913-yildan oʻz faoliyatini boshlagan «Turon truppasining tashkilotchilaridan boʻldi. 1914-yil 27-fevralda Toshkentdagi «Kolizey» teatri binosida oʻzbek milliy teatrining birinchi ochilish marosimi boʻldi. Spektaklni birinchi pardasini ochish Munavvar Qori Abdurashidxonovga topshirildi. Mazkur tanatanada u bunday degan edi: «Turkiston tilida hanuz bir teatr oʻynalmagʻonligi barchangizga maʼlumdir. Shul sababli baʼzi kishilarimiz teatrga, ehtimolki oʻyinbozlik yoki masxarabozlik koʻzlari ila boqurlar. Holbuki, teatrning asl maʼnosi «Ibratxona» yoki «Ulugʻlar maktabi» degan soʻzdir. Teatr sahnasi har tarafi oynaband bir uyga oʻxshaydurki, unga har kim kirsam oʻzining husn va qabihini, ayb va nuqsonini koʻrib ibrat olur».¹

Munavvar Qori Turkiston oʻlkasining qoloqligi sabablarini izlar ekan, «Mana, ket-baket yetgan bunday savollarga javob bermak uchun nodonliq va olamdan xabarsizlik demakdin boshqa chora yoʻqdir. Bu nodonliq va dunyodan xabarsizlik balosidan qutulmoq uchun avval oramizda hukm surgan buzuq odatlarning buzuqligini bilmak va oʻrganmak kerakdir», deydi u. U teatr sanʼatiga ana shu «buzuq odatlarning buzuqligini bilmak» va tuzatmak muassasasi, «tabibi hoziq» deb qaradi.

Munavvar Qori Abdurashidxonov insonning maʼrifatli boʻlib, koʻzi ochilmaguncha vijdoni uygʻonmasligini, vijdoni uygʻonmasa na oʻzining, na xalqining erkini muhofaza qila olishini, bu - imonsizlik ekanini mutafakkirona noziklik bilan oʻz asarlarida koʻrsatib berdi. Bu ulugʻvor yoʻlda u mardonavor va qahramonlarcha kurashadi.

¹ Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи (XVI-XX аср бошлари). К.2: - Т.: «Шарк», 2003, - Б. 288 – 290.

Abdulla Avloniy (1878-1934) o'zbek xalqining atoqli shoiri, muallimi va mutafakkiri, jadidchilarning yetuk vakillaridan biridir. U o'z tarjimai holida: «Turli gazeta va jurnallar o'qishga tutindim. 1904- yilda jadidlar to'ldasiga kirdim. Mirobodda «usuli jadid» maktabi ochib o'qituvchilik qila boshladim», deydi.

Abdulla Avloniy o'zi ochgan maktab uchun to'rt qismdan iborat «Birinchi muallim», «Ikkinchi muallim», «Maktab gulistoni», «Turkiy guliston yoxud axloq» kabi darsliklar va o'qish kitobini yaratdi. Maktab-maorif ishlariga ko'mak ko'rsatuvchi «Jamiyati xayriya» tashkil etdi. «Nashriyot» shirkati tuzib, Xadrada «Maktab kutubxonasi» kitob do'konini ochadi.

U 1913-yilda tashkil etilgan professional «Turon» nomli teatri to'garagining tashkilotchilaridandir. Bu to'garak keyinchalik Hamza tomonidan tashkil etilgan truppa bilan qo'shib hozirgi bosh drama teatri Hamza nomidagi hozirgi Milliy davlat akademik teatriga asos bo'ldi. Avloniy to'garagidan keyinchalik mashhur inqilobchi va madaniyat arboblari bo'lib tanilgan Nizomiddin Xo'jaev, G'ulom Zafariy, Shokirjon Rahimiy, Shamsiddin Sharofiddinov (Xurshid), Mannon Uyg'ur singari ulug' shaxslar yetishib chiqdilar. Ular jadid yozuvchilar: Mahmudxo'ja Behbudiy, Hamza, Abdulla Qodiriy asarlarini sahnalashtirar va asosiy rollarni o'zlari o'ynar edilar. 1916-yilda ozarbayjonlik mashhur aktyor Sidqiy Ruhillo Toshkentga kelib «Turon» gruppasi bilan birga «Layli va Majnun» spektaklini sahnalashtiradi. Abdulla Avloniy bu spektaklda Qaysning otasi rolini ijro etadi. Ayni chog'da Avloniy o'z teatri uchun «Pinak» (1915), «Advokatlik osonmi?» (1916) kabi sahna asarlari yozib beradi va ularni sahnalashtiradi. Bundan tashqari u tatar va ozarbayjon jadid yozuvchilarining asarlarini o'zbek tiliga tarjima ham qilgan.

Abdulla Avloniy millat va yurt qayg'usi bilan, mamlakat istiqboli va ravnaqi ezgu niyati bilan yashadi va u bilan nafas oldi, o'z asarlarida uni kuylab tarannum etdi. Bu borada Avloniyning quyidagi so'zlari g'oyatda ibratlidir va xuddi bugungi kunda bizni o'ylab aytilgan so'zlarga o'xshaydi: «Har bir millatning dunyoda borligin ko'rsatug'on oynai hayoti til va adabiyotidir. Milliy tilni yo'qotmoq millatning ruhini yo'qotmakdur... Yohu bizga na bo'ldi? Bobolarimiz yo'lidan

chiqib ketduk! Yaxshi qo'shningdan olguncha yomon uyingni qidir, demishlar. Bobolarimizga yetishg'on va yaratgan muqaddas til va adabiyot bizga hech kamlik qilmas. O'z uyimizni qidirsak va axtarsak yo'qotganlarni ham topamiz. Yo'qolsa yo'qolsun, o'zi boshimga tor edi, deb Yevropa qalpog'ini kiyub, kulgu bo'lmak zo'r ayb va uyotdur».

Xullas, Abdulla Avloniy jadidchilik harakatining yirik vakili sifatida XX asr boshlaridagi milliy uyg'onishga munosib hissa qo'shdi.

Davr va zamon nafasi hozirjavob ma'rifatparvar va demokratik shoirlardan biri Hamza (1889-1929)dir.

Hamza madrasada o'qishni tashlab jadidchilik g'oyalari ta'sirida o'z tashabbusi bilan Marg'ilon, Qo'qon va boshqa shaharlarda mehnatkashlar bolalari uchun yangicha usulda

Hamza ijodiy dunyoqarashining shakllanishida uning 1911- yilda Afg'oniston, Hindiston, Makkai mukarrama, Madinai munavvara, Shom, Bayrut, Istanbul kabi xorijiy mamlakatlar va shaharlarga qilgan safari katta rol o'ynadi.

Maorif tarqatish, xalqni ilmi va ma'rifatli qilish Hamza dunyoqarashining markazida turardi. U bir emas uchta darslik yaratdi: «Engil adabiyot», «O'qish kitobi» va «Qiroat kitobi» (1914-1915)da she'riy shaklda ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib etsa, nasrda xalqning eng yaxshi aqidalarini - mehnatsevarlik, rostgo'ylik, birodarlik va zulmga naftratni yoshlar ongiga singdiradi.

Hamza ma'rifatning hayotdagi o'rnini o'zining 1916-yilda yozgan «Zaharli hayot» dramasida yanada bo'rttiribroq talqin etadi. Asar bosh qahramoni ayol kishi (Maryamxon) bo'lib, u o'z sevgilisi va sevguvchisi Mahmudxonni haqiqat va adolat yo'liga ya'ni ma'rifat va baxtiyorlik yo'liga boshlaydi.

Hamza Hakimzoda Niyoziy o'zining 1915-1917-yillarda bostirib chiqargan oltita ashulalar to'plamini «Milliy ashulalar uchun milliy she'rlar majmuasi» deb atalgan umumiy sarlavha ostida e'lon qiladi. «Oq gul», «Qizil gul», «Yashil gul», «Sariq gul», «Pushti gul» va «Safsar gul» nomlari bilan e'lon qilingan mazmunan bir-biriga yaqin bo'lgan bu asarlarning barchasiga shoirning «Uxlama, o'zbek eli, asri taraqqiy vaqtida» misrasi epigraf bo'lib xizmat qiladi.

Hamza chor Rossiyasining mustamlakachilik va saltanat- chilik siyosatini keskin qoralaydi. Ayniqsa u birinchi jahon uru- shi munosabati bilan Rossiyaning Turkiston xalqlariga nisbatan o‘tkazgan zo‘ravonlik, talonchilik siyosatini la’natlaydi.

Chor Rossiyasining front orqasi uchun yerli aholini mardikorlikka safarbar qilish haqidagi 1916-yil 25-iyundagi farmoni shoirning mustamlakachilarga nisbatan nafrat va g‘azabini qo‘zg‘otadi. Hamzaning «Safsar gul» to‘plamiga kirgan she’rlarining hammasi «mardikorlar»ning og‘ir kechinmalari va qismatlarini aks ettiradi.

Abdurauf Fitrat (1886-1938)¹ jadidchilik harakatining yirik namoyandalaridan biridir. U hali 1909-1913-yillarda o‘qishni Istanbulda davom ettirib yurgan kezlari F.Xo‘jaevning bergan ma’lumotiga ko‘ra hamyurtlari bilan birgalikda «Buxoro ta’limi (umumiy) maorifjamiyati»ni tuzgan. Bu jamiyat buxoroliklarning o‘zaro moddiy-ma’naviy uyushmasi vazifasini bajargan.

Fitrat adabiyotga shoir va adabiyot shunos sifatida kirib keldi. Ko‘p o‘tmay o‘zini dramaturgiya va nasrda ham sinab ko‘rdi. U «Munozara» (dastlabki nomi «Hin- distonda bir farangi ila buxorolik bir mudarrisning bir necha masalalar ham usuli jadid xususida qilgan munozarasi») asari ni Turkiyaga bo- rishidan oldin, 1905-1907-yillarda yaratgan. «Sayha», «Sayyohi hindi», «Rahbari najot», «Tarixi Islom» asarlarini esa Turkiyada tahsil olgan paytida yozganva «Munozara» 1908-yilda, «Sayha» 1910-yilda «Sayyohi hindi» 1913-yilda Istanbulda bosilib chiqqan. «Rahbari najot» va «Oila» 1915-1916-yillarda Bokuda nashr qilingan. Bu asarlar o‘sha davrdayoq xalq orasida keng tarqaldi. Boshqa tillarga ham o‘girildi. Masalan, «Munozara» 1909-1914-yillar orasida turk, ozarbayjon tillarida, «Sayyohi hindi» rus tilida chop etilgan. «Rahbari najot»ni esa do‘sti, shoir va noshir Abdulvohid Burhonov Sankt-Peterburgda nashrdan chiqargan. Bulardan tashqari, uning «Mavludi Sharif», «Abo Muslim», «Begijon» asarlari va dastlabki she’rlari «Oyna», «Taraqqiy», «Sadoi Tur- kiston», «Turon», «Hurriyat», «Buxoroi Sharif» kabi gazeta va jurnallar sahifalarida e’lon qilingan.

Fitrat Buxoro jadidchilarining tashkilotchilaridan biri sifatida xalqni ma'rifat va madaniyatdan bahramand qilish uchun astoydil kurashdi. Lekin bu harakat sharoitga qarab turli yerda turlicha so'z bo'ldi. Jumladan, 1915-1916-yillarga qadar buxorolik jadidlar yakdil va yagona jabha bo'lib, ish olib borgan bo'lsalar keyinchalik ular ikkiga bo'linib ketdilar. Jadidlarning bir qismi (Abdulvohid Burhonov boshchiligida) eski tarzda faqat madaniyat tarqatish yo'lini tutgan bo'lsa, ularning yana bir boshqa bo'lagi Fitrat, Fayzulla Xo'jaev kabi chet ellarda o'qib kelgan yoshlar omma o'rtasida ma'rifat va madaniyat tarqatish bilan birga amirga qarshi kurashni ham yoqlab chiqdilar. Bu guruh tarixda «Yosh buxoroliklar» degan nomini oldi. Bunday bo'linishning asosiy sabablari: Birinchidan, Turkiston o'lkasi, shu jumladan Buxoro amirligidagi ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy vaziyatning og'irligi, rus podshosi va amirlikning ikki yoqlama zulmkorlik siyosati, ikkinchidan, bolshevoylarning mahalliy xalq o'rtasida yurgizgan tashviqot va targ'ibotlari ta'siriga ishonuvchanlik va nihoyat, uchinchidan mahalliy xalq vakillarining siyosiy qorong'ilikda saqlanganligi, ularning g'oyaviy nazariy saviyasining yetarli darajada rivojlanmaganligidir.

Fitrat o'z ona diyorini ozod va hur ko'rishni orzu qiladi. O'z niyatlari, ezgu armonlarini amalga oshirishda ojizlik qilgan Abdurauf Fitrat ulug' bobokalonimiz sohibqiron Amir Temurlar singari millat fidoyilarini qo'msaydi. U «Temur sag'anasi» dramasida o'z qahramoni tilidan Amir Temurga murojaat qiladi: «Xoqonim, ezilib talangan, talanib yiqilgan, yiqilib yaralangan turk elining bir bolasi sendan ko'mak istarga keldi. Bog'lari buzilgan, gullari so'lgan, bulbullari uchirilgan Turonni bir qoro-vuli senga arz etarga keldi».

Jadidchilik harakatida faol qatnashib Turkiston milliy istiqloli uchun kurashgan xalqimizning ajoyib farzandlari Saidahmad Siddiqiy Ajziy (1864-1927), Karimbek Sharifbek o'g'li Komiy (1865-1922), Tavallo (1883-1959), Is'hoqxon Ibrat (1862-1937), Xislat (1880-1945) va boshqalar ham o'zlaridan so'ng boy ijodiy meros qoldirganlar. Ana shu ulug' zotlar orasida o'zining betakror va ibratomuz ijodi bilan Tavallo alohida o'rin egallaydi. Uning ijodida jadidchilik harakati va adabiyotining ta'siri kuchli bo'ldi. Shoirning 1913- yilda «B ayoz», 1917-yilda

«Ravnaqul islom» to‘plamlari bosmadan chiq- qan. Tavallo asarlari asosan, Vatanni sevishga, ardoqlashga, xalqni, mil- latni hurmatlashga, ilm-ma’rifatni, san’atni sevishga da’vat etadi.

3. Bob. Jadid xayriya va boshqa madaniy-ma'rifiy jamiyatlari. Jadidlarning 1916 yildagi xalq qo'zg'oloniga munosabati. Har qanday harakatda bo'lgani kabi bu harakat ham o'z iqtisodiy asosiga ega. Aks holda u, bu darajada rivojlanmagan bo'lur edi. Uning iqtisodiy ta'minot manbaini madaniy-ma'rifiy xayriya jamiyatlari, boy-badavlat kishilar tomonidan savob olish va millat nufuzini ko'tarish uchun berilgan beminnat ehsonlar tashkil etdi. Jadidchilik va jadidlar asosan o'rta hol musulmon ziyolilari hamda dunyo ko'rgan ilg'or ruhdagi savdogardan iborat bo'ldi. Toshkentlik Saidkarim Saidazimboy o'g'li, turkistonlik Saidnosir Mirjalilov (taniqli yozuvchi Oybekning qaynotasi), andijonlik Mirkomil Mirmo'minboev va boshqa boylar jadidchilik harakati rivojlanishiga katta iqtisodiy hissa qo'shdilar.

Jadidlar har xil xayriya jamg'armalarini tashkil etish, boy va badavlat kishilarning ortiqcha mablag'larini millat va Vatan manfaati yo'lida sarflashga ham katta e'tibor berdilar.

Toshkentda 1909 yilda "Ko'mak", 1913 yilda «Dorilu ojizin» Buxoroda 1910 yilda "Tarbiyai atfol" xayriya jamiyatlari tashkil etiladi. Ularning oldiga qo'yilgan asosiy maqsad sarmoya topib, jadid maktablariga yordam berish va iqtidorli yoshlarni Turkiya va boshqa xorijiy mamlakatlarga o'qishga yuborishdan iborat bo'ldi.¹

"Ko'mak"ning ta'asischilari Munavvarqori Abdurashidxonov, Nizomqori Xasanov, Abdulla Avloniy, Basharulla Asadullaxo'jaev va Toshxo'ja Tuyuqboevlar bo'ldi. Bu va "Tarbiyai atfol"ning yordamida 1911 yilda 15 ta, 1912 yilda 30 ta turkistonlik iqtidorlik yoshlar Istanbulda o'qiganligi haqida ma'lumot bor.²

Jamiyat o'z a'zolaridan tushadigan puldan tashqari har xil ishbilarmonlik yo'llari bilan ham pul topadi. Masalan, gramofon jamiyati bilan kelishib, bir necha xalq hofizlari va o'z tarbiyasidagi maktab bolalarining ashulalarini gramplastinkalarga yozdirib, sotish bilan, ularning har biridan o'n tiyindan foyda

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустанлакачилиги даврида. Тузувчилар: Содиков Х., Шамсутдинов Р., Равшанов П. ва бошқ. Таҳрир хайъати: Азизхўжаев А. – Т.: Шарқ., 2000, - Б 271

² Ўша асар, - Б 272

oladi. 1913 yilda qo'yilgan birgina spektakldan 600 so'mga yaqin, Ramazon bayrami kuni "Tomosha kechasi" tashkil qilib esa, 1087 so'm 17 tiyin foyda olinadi.

Musulmon jamiyati "Ko'mak" ustavida kambag'al o'quvchi va yetim bolalar, qari va nogiron musulmonlarga ma'naviy hamda moddiy yordam berish, ularga boshpana, oshxona, kasalxona va ambulatoriya ochish, shuningdek, maktab o'quvchilari va oliy o'quv yurtlari talabalari uchun nafaqa (stipendiya)lar ta'sis etish ko'rsatilgan edi.

Toshkentda Munavvarqori, Abdulla Avloniy va boshqalar 1911 yilda tashkil etgan ko'p tarmoqli "Turon" nomli jamiyat sovet hokimiyatining dastlabki yillarigacha samarali faoliyat yuritadi. Uning qoshida teatr truppasi (1913 y.), "Turon" nomli kutubxona va nashriyot (1913 y.) ham tashkil etiladi. Bular butun Turkiston bo'ylab ma'rifat va ziyo, ilm-fan tarqalishi, kitob chop etish va bosmaxona ishlari rivojlanishiga katta hissa qo'shdilar.

Qo'qonda "G'ayrat" (1913 y.), Samarqandda "Zarafshon", To'raqo'rg'onda (Namangan viloyati) "Kutubxonai Ishoqiya" (1908 y.) nomli kutubxonalar tashkil topadi. Shuningdek, jadid bosmaxonasi va kitob do'konlari ancha keng tarmoq otdi.¹

Jadidchilik aslida Vatan ozodligi va millat ravnaqi uchun kurashning tinch demokratik va madaniy-ma'rifiy, islohotchilik yo'lini tanlaydi. Xalqni behuda qo'zg'olon ko'tarib qon to'kishdan saqlab, siyosiy tashkiliy uyushishga, aql-farosat bilan ish olib borishga chorlaydi. Shuning uchun ham ular 1916 yildagi umumxalq qo'zg'oloniga befarq bo'lmadilar, xalq bilan birga bo'lib, uni ko'p qon to'kishdan saqladilar. Sovet tarix fani jadidlarni qo'zg'olonda xalq tomonida emas, balki chor hukumati tomonida bo'lgan deb noto'g'ri ko'rsatib keldi.

Jadidlar qo'zg'olon ko'tarib, o'limga ham tayyor turgan xalqni tinchlantirib, yigitlarni tashkiliy uyushgan xolda mardikorlikka yuborishga rahbarlik qiladilar. 15 avgustda Toshkent shahrida Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev raisligida maxsus

¹ Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи (XVI-XX аср бошлари). К.2: - Т.: "Шарк", 2003, - Б. 302 – 303.

qo'mita tuzildi. Bu tashabbus boshqa joylarda ham amalga oshadi. Ular harbiy ma'muriyat bilan kelishgan xolda ish olib boradilar. Samarqand viloyati harbiy gubernatori, general-mayor Likoshinning 759-raqamli ma'lumotiga ko'ra, Jizzaxda 44 ta qishloqqa o't qo'yilgan. Ularning ko'pi butunlay, yonib-kul bo'lgan.

Jizzax qo'zg'oloni haqida ma'lumot to'plab, kitob yozmoqchi bo'lgan va 1938 yilda "Milliy ittihad"ning a'zosi sifatida qamalib, qamoqxonada urib o'ldirilgan Mamadiyor Allayorovning yozishicha, rus askarlari 40 kishini uyiga qamab, o't qo'yib yuborgan.¹

Mardikorlikka yubormaslikning iloji yo'qligini yaxshi bilgan jadidlar yigitlarni ijtimoiy biqqlik va mutaassiblik muhitdan chiqib, o'zga yurtlarda "ko'zi ochilishi"ni ham nazarda tutdilar. Haqiqatan ham 1917 yildan keyin mardikorlikdan qaytgan yigitlarning ko'pchiligi milliy-ozodlik kurashida va jadidchilik harakatida faollik ko'rsatdilar. Jadidlar joylardagi noroziliklar evaziga chorizm amaldorlarini biroz yonberishga majbur etishga ham muvaffaq bo'ldilar.

Andijon jamoatchiligi nomidan 1916 yil iyulda U.Asadullaxo'jaev bilan Vadim Chaykin Sankt Peterburgga borib, IV Davlat Dumasiga Turkistondagi xunrezlik va o'zboshimchaliklardan shikoyat qiladi. Shundan so'ng deputatlar Turkistondagi rus aholisi harbiy majburiyatdan ozod qilingan bir paytda, mahalliy aholidan mardikorlikka olish siyosiy va iqtisodiy jihatdan xavfli ekanligi haqida harbiy vazir nomiga telegramma yuboradi. Podsho Nikolay II ham buni e'tiborga olgan holda mardikorlikka olish mudatini 15 sentabrgacha kechiktirishga majbur bo'ladi. A.N. Kuropatkinni esa Turkiston general-gubernatori qilib Toshkentga yuboradi. Uning bilan birga дума a'zolari Kerenskiy, Tavakkalov hamda M.Cho'qaev, Sh.Z.Muhammadiyorov ham vaziyatni o'rganish uchun o'lkaga keladi.

Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev bergan ma'lumotlar asosida Kuropatkin o'zini xalqchil qilib ko'rsatish maqsadida ba'zi amaldorlarni ishdan oladi.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Тузувчилар: Содиков Х., Шамсутдинов Р., Равшанов П. ва бошқ. Таҳрир хайъати: Азизхўжаев А. – Т.: Шарқ, 2000, - Б 431

Shunday qilib, jadidlar xalq milliy-ozodlik harakatiga g‘oyaviy-mafkuraviy va tashkiliy rahbarlik qilishga muvaffaq bo‘ladi. Bu esa jadidchilik, bu davrga kelib Turkistonda katta ta’sirchan ijtimoiy-siyosiy kuchga aylanganligidan dalolat beradi.

1917 yil 27 fevralda Rossiya imperatori Nikolay II rus demokratik inqilobi tazyiqi ostida o‘z taxtidan voz kechdi. Bu bilan Rossiyadagi Romanovlar sulolasining uch yuz yillik monarxistik hokimiyati barham topadi. Davlat dumasi Muvaqqat hukumat tuzib, unga mamlakatni boshqarish va Ta’sis majlisini chaqirib hokimiyat masalasini uzil -kesil hal qilish vazifasini topshiradi.

Ikkinchi tomondan esa, bu sovet tarixida “burjua hukumati” deb nomlangan hukumatga qarama-qarshi ravishda inqilobiy harakatga rahbarlik qilayotgan sotsial-demokratik partiyalar joylarda ishchi, askar va dehqonlar deputatlari sovet (sho‘ro)larini tuzib, yangi hokimiyatning mahalliy joylardagi organlarini tashkil etdilar. Bu xolat Rossiya bosib olgan barcha mamlakatlar qatori Turkistonda ham istiqloq uchun kurash avj olishiga sabab bo‘ldi. Jadidchilik harakatining hissasi milliy ozodlik kurashda behad katta bo‘ldi.

Mahalliy xalq va jadidlar rus inqilobini faqat milliy istiqloqlga erishish nuqtai nazaridagina qo‘llab-quvvatladilar. Turkistondagi inqilobiy harakatga asosan rus sotsial-demokratik partiyalari rahbarlik qildi. Inqilobning bosh shiori esa “Ozodlik, Tenglik va Birodarlik” edi. Jadidlar esa “Ozodlik, Tenglik va Adolat” degan shiorga amal qilar edi. Ular mana shu shior ostida milliy hokimiyat, milliy davlatchilikni tiklash uchun musulmon xalq ommasiga rahbarlik qildilar. Buning natijasi o‘laroq, Turkistonda Rossiyadagi kabi ikki hokimiyatchilik emas, balki quyidagi uch hokimiyatchilik paydo bo‘ldi:

1. Jadidlar tashkil etgan “Sho‘roi islomiya” va uning joylardagi sho‘‘balari, Toshkentdagi Turkiston o‘lka musulmonlari markazi yoki ba’zi adabiyotlarda “Milliy markaz” deb nomlangan markaz;

2. Turkistondagi rus va askar (keyinroq dehqon) deputatlarining mahalliy va markaziy sovetlari;

3. Rossiya Muvaqqat hukumatining Turkiston Muvaqqat qo‘mitasi va uning viloyatlardagi bo‘limlari.¹

Rus podshosi o‘z taxtidan voz kechganligi haqidagi xabar yetib kelishi bilanoq, jadidlarning Toshkentdagi madaniy-ma‘rifiy jamiyati “Turon” tezda siyosiy faollashdi. Uning tashabbusi bilan 1917 yil 6, 9 va 13 mart kunlari bo‘lib o‘tgan xalq yig‘inlarida mahalliy hokimiyat boshqaruvi masalasi muhokama qilinib, demokratik ruhdagi qarorlar qabul qilindi. 9 mart kuni Toshkentning Chorsudagi Jome masjidida 20 ming kishilik yig‘in bo‘lib, u Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jaev (rais), Munavvarqori (rais muovuni), Islombek Xudoyorxonov (kotib) lar rahbarligida o‘tadi. Avvalo hurriyat qurbonlari ruhiga tilovat o‘qib, fotiha tortildi. Shundan so‘ng Eski shahar politsmeystri Kolesnikov bo‘shatilib, uning o‘rniga hokimiyat boshlig‘i etib sobiq Qo‘qon xoni Xudoyorxon o‘g‘li Islombek Xudoyorxonov saylanadi.

6 martdagi yig‘ilishda jadidlar tomonidan shahar ijrioya qo‘mitasiga saylangan Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jaev Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov va boshqalar qayta saylanadilar. Bu xalq qurultoyi maqomidagi yig‘inda rus ishchisi va askarlari sovetlariga o‘xshash mahalliy xalq boshqaruviga vakillar ham saylanadi. Keyinchalik bu vakillar yig‘ini Munavvarqori taklifi bilan Qur‘oni Karimdagi «Sho‘ro» surasiga nisbatan “Sho‘roi islomiya” deb nomlanadi. Bu yig‘inda saylanganlarga yana qadimchilar norozi bo‘lganlari sababli 13 martda yana o‘sha Jome maschitida katta xalq yig‘ini o‘tkaziladi. Unga Munavvarqori, Abdulvohidqori, Saidrasul Maxmud Saidazizlardan iborat rayosat (prezidium) rahbarlik qiladi. Toshkent shahar Ijroqo‘mitasiga Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jaev Shayxontohur, Toshpo‘latbek Norbutabekov Ko‘kcha, Zayniddinxo‘ja Sarimsoqxo‘jaev Sebzor, Abdusafiyhon G‘anixon o‘g‘li Beshyog‘och dahalaridan vakil qilib saylanadi.

15 mart kuni “Sho‘roi islomiya” ning birinchi tashkiliy majlisi bo‘lib, unga Abdulvohid qori Abduraufqori o‘g‘li rais, Munavvarqori Abdurashidxon o‘g‘li esa

¹ Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi (O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida). UChINChI KITOB. – T.: “Sharq”, 2010. – B. 112 – 114

muovun etib saylanadi. Keyinroq esa Abdulvohid qori Shayxantohur dahasiga qozi bo‘lib saylangach, 6 aprelda uning o‘rniga Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jaev saylanadi.

Aprelning boshlaridan boshlab “Sho‘roi islomiya”ning O‘sh, Andijon, Farg‘ona (Skobelev) Turkiston, Mari, Samarqand, Qo‘qon, Namangan va boshqa shaharlarda ham mahalliy sho‘‘balari paydo bo‘ladi.

Bu siyosiy hokimiyat tashkilotlarining “Najot” (1917 yil mart), “Kengash” (1917 yil iyun), “Sho‘roi islom” (1917 yil 16 may Toshkent) “El bayrog‘i” (1917 yil sentabr Qo‘qon), “Hurriyat” (1917 yil aprel Samarqand) kabi gazeta va jurnallari chop etilib, ular muxtoriyat, tenglik, erk va mustaqillik g‘oyalarini keng yoyadilar.

“Sho‘roi islomiya” mahalliy boshqaruv organi va milliy hukumat kurtagi sifatida o‘z faoliyatini asosan quyidagilarga qaratdi:

- Turkiston musulmonlari orasida siyosiy, ilmiy va ijtimoiy, iqtisodiy islohotlar o‘tkazish g‘oyalarini keng yoyish;
- Turkiston musulmonlarini yagona g‘oya, maslak va fikr asosida birlashtirish chora, tadbirlarini ko‘rmoq;
- Boshqa mamlakatning mustaqillik va demokratiyaga asoslangan boshqaruv idora usuli va shakllarini o‘rganish, ta‘sis majlisini o‘tkazishga tayyorgarlik ko‘rish;
- Turkistonning hamma shahar, qishloq va ovullarida mitinglar o‘tkazilib, siyosiy, ijtimoiy xutba (ma‘ruza)lar o‘qitish;
- Eski ma‘muriy rahbarlarni yangilari bilan almashtirish yo‘llarini xalqqa tushuntirish;
- Turkistondagi barcha millat vakillari orasidagi eski ixtiloflarni bartaraf etish va bo‘lajak ixtiloflarning oldini olish;
- Turli millat va firqalar bilan a‘loqada bo‘lib, musulmon xalqining talabini va o‘z vakillari orqali ma‘lum qilmoq, zarur bo‘lganda esa ulardan yordam olmoq.¹

¹ Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi (O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida). UChINChI KITOB. – T.: “Sharq”, 2010. – B. 210 – 213

“Sho‘roi islomiya” tomonidan Toshkentda 16-23 aprelda Umum Turkiston musulmonlarining birinchi qurultoyi chaqiriladi. Unda quyidagi masalalar muhokama qilinadi: Muvaqqat hukumatga munosabat; Rossiyadagi boshqaruvni shakli xaqida; Ta‘sis majlisiga tayyorgarlik; Turkistonda mahalliy fuqarolarni boshqaruv idorasi; o‘lkadagi diniy-shariat muassasalarni yangilash; diniy mahkama boshqarmasini tashkil etish; oziq-ovqat, urushga munosabat; urush ortida ishlayotgan mardikorlar; “Sho‘roi islomiya”ning o‘lka markaziy tashkilotini tashkil etish; “Sho‘roi islomiya”ning ijroiya qo‘mitalariga munosabat; umumrossiya musulmonlari s‘ezdiga delegatlar saylash; yer-suv masalasi.

Qurultoy Rossiya konstitutsiyasini qayta ishlash, Rossiya Federativ Demokratik Respublikasi tarkibida milliy-hududiy-federativ demokratik respublika tashkil etish haqida qarorlar qabul qiladi. Shuningdek, qurultoy Turkiston o‘lka musulmonlarining Markaziy sho‘rosini ta‘sis etadi. Unga Mustafo Cho‘qaev rais, Zaki Validiy To‘g‘on kotib etib, Munavvarqori Abdurashidxonov, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Ubaydullaxo‘ja Asadullaxo‘jaev, Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov, Islom Shohiahmedov va boshqalar rayosat a‘zosi bo‘lib saylanadilar. Qurultoyda qatnashgan rus firqalari vakillari ham muxtoriyat masalasini qo‘llab-quivatlaydilar.¹² iyunda Turkiston musulmonlarining o‘lka Markaziy sho‘rosi (Milliy markazi) majlisi bo‘lib, unda uning Nizomi qabul qilinadi.

Milliy xokimiyat uchun kurash avj olgan bir paytda jadidlar bilan qadimchi ulomolar o‘rtasida kelishmovchilik juda keskin tus oladi. Ulamolar 1917 yil iyunda “Sho‘roi islomiya” dan ajralib chiqib, “Sho‘roi ulamo” ni tashkil etadilar. Bu bilan ular milliy manfaat va demokratik harakatga xiyonat qiladilar.

“Sho‘roi ulamo” tashkiloti o‘zining “Al-Izoh” jurnalini ham tashkil etadi. Bu jurnalda mutaassiblik bilan taraqqiyotparvarlikka oid maqolalar ham bosilib turadi. Ulamochilar ham milliy istiqloq tarafdori edi. Lekin ular jadidlardagi dunyoviylik bilan kelisha olmay, jadidlarni shariatga xiyonat qilishda nohaq aybladilar.

Jadidlar bilan ulamolar o'rtasida kelishmovchilik Toshkent shahar Dumasidagi deputatlar orasida ham kuchli bo'ldi.

Sentabr oyining boshlariga kelib bolsheviklar ta'sirida rus va ishchi askar sovetlari Toshkentda hokimiyatni o'z qo'lga kiritish yo'lida mahalliy xalq manfaatini xaspo'shlashi xokimiyat uchun kurash masalasini juda murakkablashtirib yubordi. Shuning uchun ham jadidlar tashabbusi 1917 yil 7-11 sentabrda bo'lib, o'tgan Turkiston musulmonlarining ikkinchi o'lka qurultoyida ko'rilgan asosiy masala mahalliy hokimiyatni tashkil etish masalasi bo'ldi.

Qabul qilingan qarorda, umumxalq manfaatini to'la ifoda etuvchi koalitsion hukumat tuzish g'oyasi olg'a suriladi. Bu to'g'rida "Turkistanskie vedomosti" gazetasi shunday deb yozadi: "Turkiston musulmonlarining ikkinchi o'lka qurultoyi hokimiyat ishchi va dehqon deputatlari sovetlariga berilishiga qarshilik bildiradi. Hokimiyat koalitsion ya'ni umumxalq hokimiyati bo'lmog'i va mamlakatdagi barcha kuchlarga suyanmog'i lozim" (1917 yili 13 sentabr).

Qurultoy bolsheviklarning "Butun hokimiyat sovetlarga!" degan shioriga nisbatan jiddiy norozilik bildiradi. Koalitsion hukumat masalasini Turkistondagi ko'pchilik rusiyzabon aholi va sotsial-demokratik partiyalar ham qo'llab-quvvatlaydilar.

Jadidchilik harakatining so'l qanotiga aylangan "Sho'roi ulamo" namoyondalari ham bolsheviklarning hokimiyat masalasidagi bir tomonlama sinfiy qarashlariga Toshkentda (17-20 sentabrda) Turkiston va Qozog'iston musulmonlarining qurultoyini chaqirib qattiq zarba beradi. Ushbu qurultoy quyidagi qarorlarni qabul qiladi:

1. "Sho'roi Islomiya", "Sho'roi Ulomo", "Turon", va boshqa Turkiston va Qozog'istondagi hamma musulmon tashkilotlarini birlashtiruvchi "Ittifoqi-ul-musulimin" partiyasini tashkil etish.

2. Rossiya demokratik respublikasi tarkibiga kiruvchi Turkiston Federativ Respublikasini tashkil etish.

Turkiston Federativ respublikasining tarkibi 12 kishilik Turkiston o'lkasi qo'mitasi, 5 yillik muddatga saylanuvchi "Mahkama shari'ati" (Parlament) hamda "Shayxul islom" (Bosh prokuror) dan iborat bo'lishi belgilanadi.

Qurultoy hokimiyat to'g'risida quyidagicha qaror qabul qildi: "Turkiston o'lkasining 98 foiz nufuzini tashkil etuvchi 10 million musulmon rus inqilobi e'lon qilgan Hurriyat, Tenglik, Birodarlik asoslarida milliy-madaniy muxtoriyat huquqiga mutloq ravishda ega, mahalliy hokimiyat birinchi navbatda musulmon vakillaridan, ham ma'lum miqdorda boshqa siyosiy tashkilotlar vakillaridan tashkil topib, ta'sis etilishi lozim. Hokimiyatning tasodifiy yerli aholi manfaatiga yot bo'lgan kichik guruhlardan tuzilgan ishchi, askar va dehqon tashkilotlarining qo'lida jamlanuvchi xalqchilik asoslariga ziddir va mahalliy musulmon xalqiga odil hayot tuzumini ta'minlab beruvi amri maholdir."

Qurultoyda ocharchilik xavfini oldini olish uchun 1917 yilda 50 foizga qisqartirilgan paxta maydoni butunlay tugatilib, hamma yerga faqat bug'doy va boshqa don ekilishi alohida ko'rsatildi.

O'lkasi musulmonlari markaziy shari'at-shari'at islomiyati" (Milliy markaz) Toshkentda hokimiyatni bolsheviklar bosib olishga tayyorgarlik ko'rayotganligidan tashvishlanib, hokimiyatni qanday yo'l bilan bo'lsa-da, qo'lga kiritish uchun bor imkoniyatlardan foydalanishga harakat qiladi.

Jadidchilik harakati juda qisqa muddatda, ayniqsa, rus fevral inqilobi g'alabasidan so'ng, eng ta'sirchan ijtimoiy-siyosiy va madaniy-ma'rifiy kuchga aylandi. U millatda ijtimoiy-siyosiy ongni uyg'otishga, istiqbolga ishonch ruhini tarbiyalashga muvaffaq bo'ldi.

Bu davrga kelib jadidlar nafaqat musulmon balki, rusizabon xalq orasida ham rahbar kuch sifatida katta nufuz va obro'-e'tiborga ega bo'ldi. Ular milliy demokratik va ozodlik harakatlariga rahbarlik qildilar. Demokratik inqilob g'alabasidan so'ng to'la demokratlashgan Rossiya tarkibida demokratik Milliy Muxtoriyat hukumatni tashkil etib, milliy davlatchilikni tiklash uchun jadidlar omma orasida tashkiliy-targ'ibot ishlarini jonlantirdi. Buni rusizabon xalqlar va ko'pchilik rus sotsial-demokratik partiya va tashkilotlar ham qo'llab-quvvatladilar.

Xulosa shuki, jadidlarning jasoratli va zahmatli, bunyodkorlik va islohotchilik buyuk ijodiy –ma’rifiy mehnatlari samarasi o’laroq, XX asr boshlariga kelib, Turkistonda tarixan haqiqiy Milliy Uyg’onish (Renessans) hodisasi (davri) paydo bo’ldi. Bu davrni ikkinchi bir ma’noda jadidlar Renessansi (uyg’onishi) deb aytish ham haqiqatga to’g’ri keladi.

Milliy Uyg’onish yoki jadidlar Renessansi xodisasi tarixiy taraqqiyotning so’nggi bosqichidagi uchinchi uyg’onishi bo’ldi. U oldingi IX-XII va XIV-XV asrlardagi ikki buyuk Uyg’onishlarning tarixan qonuniy davomi sifatida yuz berdi. Lekin ulardan farqli ravishda aniq milliylik xususiyati va diniy-dunyoviylik mazmun hamda mohiyat ega bo’ldi.

Shuningdek, yuqoridagi mana shu o’zlariga xos va moslik bilan birga, bu uch Uyg’onishda o’zaro umumiylik ya’ni tarixiy bag’rikenglik ham mavjuddir. Avvalo, Milliy Uyg’onish bilan oldingilarning orasida birinchisidan o’n ikki – to’qqiz, ikkinchisidan yetti – olti asrlar farq bo’lsa-da, ulardagi umumiylik din bilan dunyoviylik o’rtasida o’zaro mo’v’adil uyg’unlik munosabati hukmron bo’ldi. Ikkinchidan, birinchi Uyg’onish qadim antik dunyo madaniyatini «uyg’otib, tiriltirilgan» bo’lsa, ikkinchi Uyg’onish shu birinchi uyg’onishni qayta uyg’otdi. Jadidlar esa bu tarixiy an’anani davom ettirdi. Oldingi ikki Islomiy uyg’onishlarni «tiriltirib», «qayta uyg’otib», ularni XX asr dunyo tamadduni (sivivlizatsiyasi)ga moslab yanada takomil toptirdi.

1917 yil 27 fevralda Petrogradga bo’lgan demokratik inqilob Turkiston o’lkasiga ham o’z ta’sirini o’tkazdi. Turkistonda yangi jamiyat kurtaklarini shakllantirish uchun harakat boshlanib ketdi. Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida o’lka muxtoriyati masalasi asosiy masala bo’lib qoldi. Turkistonga muxtoriyat maqomini berish g’oyasi nafaqat demokratik ziyolilar orasida, hatto oddiy odamlar o’rtasida ham ancha ommalashgan edi.

1917 yilning mart-aprel oylari o’lkaning siyosiy uyg’onishida burilish davri bo’ldi. Turkiston jadidlari, milliy ziyolilari va islom ulamolarining yetakchilari bo’lgan Mahmudxo’ja Behbudiy (1875-1919), Munavvar Qori (1878-1931), Ubaydullaxo’ja Asadullaxo’jaev (Ubaydulla Xo’jaev; 1882-1938), Fitrat (1886-

1938), Fayzulla Xo‘jaev (1896-1938), Sadridin Ayniy (1878-1954), Abdulvohid Burhonov (1875-1934), Mustafu Cho‘qay (1886-1941), Muhammadjon Tinishboev (1879-1939), Sherali Lapin (1868-1919), Ahmad Zakiy Validiy (1890-1970), Obidjon Mahmudov (1858-1936) o‘lkada yangi tashkil qilingan “Sho‘roi Islomiya” (1917 yil mart), “Sho‘roi Ulamo” (1917 yil iyun), “Turon” jamiyatlari va “Turk adami Markaziyat (federalistlar) firqasi” (1917 yil iyul), “Ittifoqi musulmin” (1917 yil sentabr) siyosiy partiyalarining tuzilishida muhim rol o‘ynadilar.

1917 yil 7 aprelda Petrograddagi Muvaqqat hukumat qarori bilan kadet N.N.Shchepkin raisligida Muvaqqat hukumatning Turkiston Komiteti tashkil qilindi. Komitet tarkibiga 9 kishi kirgan bo‘lib, ularning to‘rttasi: Alixon Bukeyxonov (1868-1937), M.Tinishboev, Sadri Maqsudov, A. Davletshinlar turkiy xalqlar vakillari edi. Keyinchalik Turkiston Komitetining tarkibi o‘zgartirildi.

Jadidchilik 1917 yilda ma‘rifatchilik harakatidan siyosiy harakat darajasiga allaqachon ko‘tarilgan edi. O‘sha 1917 yilning o‘zida to‘rt marta Butunturkiston musulmonlari qurultoyi o‘tkazildi. 1917 yil 16-23 aprelda Toshkentda bo‘lgan I qurultoyda demokratik Rossiya tarkibida Turkiston Muxtoriyatini tashkil etish g‘oyasi olg‘a surildi. Bu g‘oya Turkiston xalqlarining o‘z milliy davlatchiligini tiklash yo‘lidagi dastlabki qadami edi.

Butunturkiston musulmonlari I qurultoyining so‘nggi majlisida Markaziy rahbar organ-Turkiston o‘lka musulmonlari Kengashi (Kraymussovet) tashkil etilishi haqida qaror qabul qilindi. Uni tuzishdan asosiy maqsad milliy ozodlik harakatiga tashkiliy va markazlashtirilgan xususiyat kasb etish uchun bir-biri bilan tarqoq aloqada bo‘lgan jamiyat, qo‘mita va ittifoqlarni birlashtirish edi. Turkiston musulmonlari Markazi Kengashiga Mustafu Cho‘qay rais, Validiy bosh kotib, Munavvar Qori, Behbudiy, U.Xo‘jaev, O.Mahmudov, Toshpo‘latbek Norbo‘tabekov, Islom Shoahmedov va boshqalar a‘zo qilib saylandi. Munavvar Qori va Sadridinxon Sharifxo‘ja Qozi o‘g‘li boshchiligida Toshkent qo‘mitasi tuzildi. Shuningdek, Behbudiy rahbarligida Samarqand va Nosirxon to‘ra yetakchiligida Farg‘ona bo‘limi ham tashkil topdi. Markaziy sho‘roning organi

sifatida “Najot” (muharriri-Munavvar Qori), keyinchalik “Kengash” (muharriri-Validiy) gazetalarini chiqarib boshladi. Shuningdek, 1917 yilda nashr qilingan “Ulug‘ Turkiston”, “Turon” gazetalarida muxtoriyatchilik g‘oyasi bilan sug‘orilgan maqolalar chop qilindi.

Shunday qilib, 1917 yil bahorida Turkistonning birligi va yaxlitligi tomon muhim qadam tashlandi. Tarixda ilk marta Butunturkiston miqyosida musulmonlar qurultoyi chaqirilib, unda tub xalqlarning muxtoriyat tomon qat‘iy intilishi, o‘z an‘analari, urf-odatlarini va turmush tarzini izchil turib himoya qilishi aytilgan. Bu manfaatlarining ifodachisi bo‘lgan Milliy Markaz - Turkiston musulmonlari Markaziy Kengashi tashkil etildi.

Afsuski, birlashish jarayonlari har doim ham bir tekis rivojlanmadi. Asr boshidan buyon davom etayotgan “jadid-qadim” nizolari demokratik harakat saflarida parchalanish yuz berishiga olib keldi. Ma’lumki, 1917 yil 14 martda Toshkentda “Sho‘roi Islomiya” tashkil topgan edi. Aksariyati jadidlardan iborat bu tashkilot a’zolari Turkiston mustaqilligi uchun kurash olib bordilar. 1917 yil iyun oyida Munavvar Qori boshchiligidagi “Sho‘roi Islomiya” tashkilotidan “Sho‘roi Ulamo” ajralib chiqdi. Sherali Lapin uning Toshkent shu’basiga asos soldi. Oradan ko‘p vaqt o‘tmay, Qo‘qon shahrida ham “Sho‘roi Ulamo” jamiyati tuzildi. Lekin ikki jamiyat o‘rtasida g‘oyaviy kelishmovchiliklar mavjud bo‘lib, ular bir-biri bilan kelisha olmasdilar. Chunki “Sho‘roi Ulamo” jamiyati o‘z dasturida islom dinining an‘anaviy asoslari bo‘yicha ish ko‘rishini ma’lum qilganida, aslida Lapin boshchiligidagi Toshkent ulamochilari avval rus monarxiyasi, so‘ngra bolshevizm g‘oyalari bilan o‘z xarakatlarini muvofiqlashtirishga behuda urindilar. “Sho‘roi Ulamo” jamiyati o‘z maqsadlari targ‘iboti uchun “Al - Izoh” jurnalini chiqara boshladi (muharriri-Abdumalik hoji Nabiev). Har ikki jamiyat o‘rtasida g‘oyaviy kurash, xususan, matbuot sahifalarida avj olib ketdi.

1917 yil 10 sentabrda Toshkentda Butunturkiston musulmonlarining II qurultoyi ochildi. “Sho‘roi Islomiya” tashabbusi bilan chaqirilgan ushbu qurultoy hokimiyatni ishchi, soldat va dexqon deputatlari Sovetlariga berishga qarshi chiqdi. Ushbu qurultoyda qabul qilingan rezolyutsiyalarda milliy demokratiya o‘zi

tutadigan yoʻlning muhim asoslarini birinchi marta qatʼiy qilib aytdi: hukumat demokratik siyosat yurgizadigan boʻlsa, ana shundagina musulmonlar bu hukumatda ishtirok etadilar. Ikkinchi qurultoyda faqat Milliy Markaz-Turkiston musulmonlari Markaziy Kengashi mintaqadagi tub yerli aholi manfaatlarini himoya qilishi mumkin degan fikr qatʼiy qilib qoʻyildi.

1917 yil 20 sentabrda Toshkentda boʻlib oʻtgan Turkiston va Qozogʻiston musulmonlarining qurultoyi “ulamochilar” bilan “shoʻroi islomchilar” oʻrtasidagi uzoq va qizgʻin baxslarga qaramay, nihoyat, kelishish va murosa yoʻlini topdi. Qurultoyda “Shoʻroi Islomiya”, “Shoʻroi Ulamo”, “Turon” va boshqa siyosiy tashkilotlarni birlashtirish yoʻli bilan butun Turkiston mintaqasi uchun umumiy boʻlgan “Ittifoqi musulimin” degan siyosiy partiya tuzishga qaror qilindi.

Qurultoy ishidagi asosiy masala Turkiston oʻlkasining boʻlajak siyosiy tuzumini belgilash edi. Oʻsha paytda Toshkentda nashr qilingan “Ulugʻ Turkiston” gazetasida yozilishicha, “Qurultoy Mulla Muhammadxoʻja eshon va Mulla Siddiqxoʻja eshonlarning boshqaruv shakli haqida”gi nutqlarini tinglab, duoyu ijobat ila Turkiston Muxtoriyatini tayin etishga jazm qildi. Qurultoy muxtoriyatga “Turkiston Federativ Respublikasi” degan nomni qoʻyib, parlament respublikasi asosida tuzilajak boʻlgʻusi davlat tuzumining bosh tamoyil va meʼyorlarini belgilab berdi.

Shu tarzda Turkistonda muxtoriyat hukumati yuzaga kelmasdan ancha oldin jamiyatning keng qatlamlari vakillari, ilgʻor ziyolilar bu harakatda faol qatnashib, uning poydevorini yaratishga zamin hozirladilar.

4. Bob. Rossiyadagi Oktabr davlat to‘ntarishiga turkistonlik jadidlarning munosabati. Turkiston muxtoriyatining tashkil topishi.

1917 yil 25 oktabrda (yangi sana bilan 7 noyabrda) qurol kuchiga tayangan V.I.Lenin boshchiligidagi bolsheviklar (kommunistlar) Petrogradda Muvaqqat hukumatni ag‘darib tashlab, hokimiyatni zo‘ravonlik yo‘li bilan egallashdilar. Rossiyaning markazida yuz bergan voqealarning aks-sadosi oradan ko‘p o‘tmay Turkistonga ham yetib keldi.

28 oktabrda Toshkentning yangi shaharida rus ishchilari va soldatlari bolsheviklarning qutqusi bilan qurolli to‘qnashuvlarni boshlab yuborishdi. Ular general Korovichenko qismlaridan ustun keldilar. 1 noyabrda Korovichenko va Muvaqqat hukumatning Turkiston Ko‘mitasi qamoqqa olindi. Toshkentda zo‘ravonlik yo‘li bilan sovet hokimiyati o‘rnatildi.¹

Hujjatlarning guvohlik berishicha, 1917 yilning kuziga kelib, o‘lka shaharlari, viloyatlari va uездlarida aholining hokimiyatni sovetlarga o‘tishini talab qiluvchi faol chiqishlari kuzatilmagan. Aksincha, joylardan kelib turgan xabarlar va telegrammalarda Muvaqqat hukumatni qo‘llab-quvvatlash haqida gapirilar ekan, bolsheviklar va boshqa bosqinchilarning hokimiyatni sovetlarga berish haqidagi talablari fosh etilar, mamlakat taqdirini hal qiladigan Ta‘sis Majlisini chaqirish g‘oyasi qo‘llab-quvvatlanardi.²

Demak, 1917 yil noyabr oyining boshida bolsheviklar faqatgina qurol kuchiga tayangan holda Toshkent shahrida hokimiyatni qo‘lga kiritishdi. Bu holni arxivlarda saqlanib qolgan o‘sha davrga oid ko‘plab rasmiy hujjatlar ham isbotlaydi. Turkiston respublikasi rahbarlarida biri keyinchalik quyidagi fikrni e‘tirof etishga majbur bo‘lgan edi: ”Turkiston bir necha o‘n yillar mobaynida chorizm mustamlakasi bo‘lib keldi va bu hol barcha ijtimoiy kayfiyat va munosabatlarda o‘zining o‘chmas muhrini qoldirdi. Samoderjavie tomonidan olib borilgan mustamlakachilik kayfiyati va siyosati amaldorlar va xizmatchi unsurlardan tashqari hatto, rus temir yo‘lchilariga ham o‘z ta’sirini o‘tkazgan edi.

¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустанлакачилиги даврида. М.Жўраев, Р.Нуриллин, С.Камолов ва бошқалар. – Т.: “Шарк”. 2000, -Б. 65

² Ўша асар, -Б. 66

Shundan ma'lum to'ntarish ham, sovet hokimiyatini ham bu yerda faqat rus kishilari amalga oshirdi. Tub aholidan esa, mustamlakachi hokimiyatga aloqador kishilargina, unda qatnashishi mumkin bo'lib, tub aholining qolgan qismi uchun bu g'oyalar begona va tushunarsiz edi”.

1917 yil 15-22 noyabrda Toshkent shahrida bo'lib o'tgan O'lka rus ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining III s'ezdida 15 kishidan iborat hukumat-Turkiston o'lkasi Xalq Komissarlari Soveti tuzildi. Unda 8 o'rin so'l eserlarga, 7 o'rin bolsheviklar bilan maksimalistlarga berildi. Biroq hukumat faqat rusi zamon yevropaliklardan iborat bo'ldi. Turkiston Xalq Komissarlari soveti (XKS) raisi lavozimini kasbi chizmachi bo'lgan bolshevik F. Kolesov egalladi. Harbiy komissar qilib, izvoshchi Perfilev, boshqa komissarlik lavozimlariga ham shunga o'xshash kelgindilar tayinlandilar. Hukumat tarkibiga tub aholi vakillaridan bitta ham vakil kiritilmadi. Bu tasodifiy hol emas edi, albatta.

Turkistonda so'l inqilobiy siyosiy guruhlar, ularning namoyandalaridan tuzilgan hukumat, birinchi galda bolsheviklar mohiyatan chorizm mustamlakachilik siyosatiga amal qildilar. Shu bilan birga Oktabr to'ntarishidan keyin Rossiyada bo'lgani singari, Turkistonda ham inqilobiy aqidalarga, eng avvalo sinfiylik tamoyillariga amal qilindi. Mulkdorlar ekspluatator va ezuvchilar; milliy ziyolilar, o'qimishli, obro'-e'tiborli xalq vakillari-milliy burjuaziya korchalonlari va malaylari; islom dini rahnamolari-reksion oqim deb, ularga qarshi ayovsiz kurash boshlab yuborildi.

Turkiston o'lkasidagi dastlabki sovet hukumatining ziddiyatli tarkibi mintaqada yevropalik aholi hukmronligini mustahkamlashga qaratilgan edi. Yo'qotilishi intizorlik bilan kutilgan mustamlakachilik, yangicha asosda boshlanib ketdi. “Turkistondagi mustamlakachilik hatto, sovet hokimiyati taraqqiyotining butun bir yo'nalishini belgilab berdi”,-deb keyinchalik tan olgan edi G. Safarov.

Mahalliy millatlarni siyosiy jarayonga aralashtirilmaganligi o'lka xalqlarining sovet hokimiyatiga bo'lgan ishonchsizligini yanada kuchaytirdi. Hatto, Turkistondagi rus aholisining demokratik qatlamlari ham bolsheviklar va so'l eserlarning bunday makkorona siyosatiga qarshi chiqdilar. Hukumat tuzishda

ulugʻ davlatchilik shovinizmi aqidalariga amal qilinganligi yangi hokimiyatning siyosiy faoliyatini oldindan belgilab berdi.

Hokimiyat bolsheviklar qoʻliga oʻtishi bilan oʻlkada Muvaqqat hukumatning barcha boʻgʻinlari tugatilib, oʻrniga avvalo jazo organlari va sovet boshqaruv tizimi oʻrnatildi. Bu tasodifiy hol boʻlmagan. Bolsheviklar hukmronligi zoʻravonlik oʻrnatilgandagina saqlanib qolishi mumkin edi. Shuning uchun ham, Turkiston XKS 1917 yil 28 noyabrda oʻlkada qizil gvardiya boʻlinmalarini tuzish haqida qaror qabul qiladi. Bu boʻlinmalar sovet tuzumi va bolsheviklarga qarshi koʻtarilgan dastlabki ongli chiqishlarni bostirishda faol ishtirok qildilar. Shu vaqtning oʻzida Butunrossiya Favqulodda komissiyasi (cheka) organlari va Inqilobiy tribunallar tashkil etildi. Proletariat diktaturasining bu jazo organlari ozodlik va demokratiyani boʻgʻishda, toʻgʻri fikrlaydigan kishilarni qatagʻon qilishda muhim qurol boʻldi va Vatanimizning tarixida oʻzining mashʻum asoratlarini qoldirdi.

Turkiston XKS 1917 yil oxirlarida oʻz qarori bilan “Shoʻroi Islomiya” va boshqa mahalliy demokratik tashkilotlarni tarqatib yubordi. Bu tashkilotlarning rahbarlari keyinchalik Turkiston Muxtoriyati hukumatiga qoʻshildilar, ayrimlari sovet hokimiyatiga qarshi qurolli harakatiga gʻoyaviy rahnamolik qildilar. Shunisi xarakterliki, “Shoʻroi Ulamo” tashkilotining Toshkent shoʻbasi faqat 1918 yil 13 mayda yopildi.

Shunday qilib, dastavval Rossiya markazida qaror topgan sovet tuzumi Turkistonda ham oʻrnatildi. Zoʻravonlik va xalqlarni ezishga qaratilgan sovet siyosati oʻzining ilk kunlaridan boshlab, Turkistondagi tub xalqlarga nisbatan mustamlakachilik zulmini yuritdi. Chor Rossiyasining mustamlakachilik tizimi sovet Rossiyasi davrida yanada takomillashtirildi.

Siyosiy partiyalar tuzilishi, ular tomonidan dasturiy xujjatlar qabul qilinishi Turkistonda milliy harakatning keng quloq yoyganidan dalolat berardi. Biroq, yuqorida koʻrsatib oʻtilganidek Sank-Peterburgdagi oktabr toʻntarishi oqibatida 1917 yil oktabr-noyabr oylarida Turkiston oʻlkasida, xususan, Toshkent va

Qo‘qonda yuz bergan voqealar milliy ozodlik harakatini kuchayib ketishga majbur qildi.

1917 yil 26-28 noyabrda (yangi hisob bilan 9-11 dekabrda) Qo‘qon shahrida Turkiston o‘lka musulmonlarining favqulodda IV qurultoyi bo‘lib o‘tdi. Qurultoy ishining butun tafsilotlarini (jadidlar) o‘sha davr gazetalarida tarix uchun muhrlab qo‘ydilar.

Mustafo Cho‘qay qurultoyini ochar ekan, Rossiya va Turkistonning siyosiy va iqtisodiy ahvoli xususida qisqacha ma‘lumot beradi. Uning aytishicha, Markazda yuz berayotgan voqealar, chekka o‘lkalarda hokimiyat masalasini mustaqil muhokama etuvini taqozo qilur. Oktabr xunrezligini boshdan kechirgan Rossiya va Turkiston o‘z taqdirleri haqida o‘zlari mulohaza yuritmoqlari lozim.

Ma‘lumki, musulmonlarning ushbu nufuzli qurultoyi va unda qabul qilingan qarorlar o‘n yillar davomida millatchilar guruhining yig‘inidan e‘lon qilingan burjua muxtoriyati deb noto‘g‘ri talqin qilib kelindi. Hujjatlar esa ushbu holning butunlay aksi bo‘lganligini isbotlaydi. Masalan, Turkiston jadidlarining otasi sanalgan Behbudiy o‘z ma‘ruzasida qurultoyning Turkiston xalqlari tarixida ulkan ijobiy, tarixiy hodisa va burilish davri ekanligini ta‘kidlab, “Qurultoyimiz qabul qilayotgan qarorlar shuning uchun ham ahamiyatliki, unda Turkiston aholisining yevropalik vakillari ham ishtirok etmoqdalar”, deydi. Behbudiy va Obidjon Mahmudov qurultoy hay‘atida musulmonlar bilan bir qatorda boshqa milliy guruhlarning ham vakillari bo‘lishini yoqlab chiqdilar.¹

Turkistonni boshqarish shakli uch kun davom etgan qurultoyning diqqat markazida turdi. Bu masala muhokamasida so‘zga chiqqanlarning ko‘pchiligi Turkistonning muxtor respublika deb e‘lon qilinishi o‘lka aholisining ijtimoiy maqsadlaridan kelib chiqqan va unga mos tushishini uqtirdi. Muxtoriyat va mustaqillik e‘lon qilish fikrini hamma qo‘llab-quvvatladilar.

Qurultoyda 1917 yil 27 noyabr (yangi hisob bilan 10 dekabr) kuni kechqurun qabul qilingan qarorda shunday deyiladi: “Turkistonda yashab turgan

¹ Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi (O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida). UChINChI KITOB. – T.: “Sharq”, 2010. – B. 46 – 47

turli millatga mansub aholi Rossiya inqilobi da'vat etgan xalqlarning o'z huquqlarini o'zlari belgilash xususidagi irodasini namoyon etib, Turkistonni Federativ Rossiya Respublikasi tarkibida hududiy jihatdan muxtor deb e'lon qiladi. Shu bilan birga muxtoriyatning qaror topish shakllarini Ta'sis Majlisiga havola etadi". Qurultoy Turkistonda yashab turgan milliy ozchilik huquqlarining muttasil himoya qilinishini tantanali ravishda e'lon qildi.

28 noyabr (yangi hisob bilan 11 dekabr)da tarkib topayotgan mazkur davlatning nomi aniqlanib, TURKISTON MUXTORIYATI deb ataladigan bo'ldi.² Qurultoy o'sha kuni yig'ilishda Butunrossiya Ta'sis Majlisi chaqirilgunga qadar hokimiyat Turkiston Muvaqqat Kengashi va Turkiston Xalq (Millat) Majlisi qo'lida bo'lishi kerak, deb qaror qabul qiladi.

Qurultoyda Turkiston Muvaqqat Kengashi a'zolaridan 8 kishidan iborat tarkibda Turkiston Muxtoriyati hukumati tuzildi. Hukumatning Bosh vaziri hamda ichki ishlar vaziri etib Muhammadjon Tinishboev saylandi. Islom Sulton o'g'li Shoahmedov-Bosh vazir o'rinbosari, Mustafo Cho'qay-tashqi ishlar vaziri, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev (Ubaydulla Xo'jaev) - harbiy vazir, Hidoyatbek Yurg'uli Agaev-er va suv boyliklari vaziri, Obidjon Mahmudov-ozuq-ovqat vaziri, Abdurahmon O'rozaev-ichki ishlar vazirining o'rinbosari, Solomon Abramovich Gersfeld-moliya vaziri lavozimlarini egallashdi.¹ Hukumat tarkibida keyinchalik ayrim o'zgarishlar yuz berdi. Muhammadjon Tanishboev iste'foga chiqqach, Mustafo Cho'qay Bosh vazir lavozimini bajarishga kirishadi. Vazirlardan uch kishi oliy ma'lumotli huquqshunos, ikki kishi o'rtacha malakali huquqshunos ekanligi muxtoriyat hukumati a'zolari bilim darajasining naqadar yuqori ekanidan dalolat beradi.

Qurultoyda 28 noyabr kuni Turkiston Millat Majlisi ochilishi to'g'risidagi qaror ham tasdiqlandi. Millat Majlisi 54 nafar a'zodan iborat bo'lib qurultoy qaroriga binoan "36 nafar musulmonlar va 18 nafar g'ayri musulmonlardan saylanadur. 36 musulmon vakillari Turkistonning 5 viloyatidan bo'lib: Farg'ona-

² Ўша асар, – В. 47 – 48

¹ Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi (O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida). UChINChI KITOB. – T.: "Sharq", 2010. – B. 50 –51

10 nafar, Samarqand-5 nafar, Sirdaryo - 9 nafar, Yettisuv-6 nafar, Zakaspiy-2 nafar; 4 nafar esa butun Turkiston shahar dumalari tarafidan tayin bo'lurlar". 18 nafar o'rin esa o'lkaning yevropalik tashkilot va fuqarolariga, jumladan, temir yo'lichilar ittifoqi, ishchi va sodat deputatlari soveti, sotsial demokratlar, dashnoqsutyun, yerlik juhudlar, yahudiylar, eserlar, ukrainlar, polyaklarning vakillari va boshqalarga berilishi ko'zda tutilgan edi. Demak, tashkil etilayotgan hukumat tarkibiga turli siyosiy va milliy guruhlar vakillarining qatnashuvi ko'zda tutildi. Demokratik ruhdagi milliy ziyolilar qurultoyda qabul qilingan dasturiy hujjatlarga o'ziga xosligi bilan ajralib turadigan xalqchil va demokratik g'oyalarni kiritishdi.

Qurultoy jarayonida Turkiston Millat Majlisi 32 kishidan iborat qilib saylandi. "Sho'roi Ulamo"ning rahbari Sherali Lapin Millat Majlisi tarkibiga, uning raisi sifatida kiritilgan bo'lsa ham, ammo uning o'zi bu taklifni rad etdi.

Qurultoy tugagach, 1 dekabrda Turkiston Muxtoriyatining Muvaqqat hukumati a'zolari (barcha 8 kishi) imzolagan maxsus Murojaatnoma e'lon qilindi. Ushbu Murojaatnomada Turkistondagi barcha aholi: irqi, millati, dini, jinsi, yoshi va siyosiy e'tiqodlaridan qat'iy nazar, ular yakdillik va hamjihatlikka da'vat etilgan edi.

Oradan ko'p o'tmay Millat Majlisi tomonidan tasdiqlangan qonunlar e'lon qilindi, shuningdek, yangi hukumat mamlakat Konstitutsiyasini tayyorlash uchun taniqli huquqshunoslarni jalb qildi. "El bayrog'i", "Birlik tug'i", "Svobodno'y Turkestan", "Izvestiya Vremennogo Pravitelstva Avtonomnogo Turkestana" kabi hukumat gezatalari o'zbek, qozoq va rus tillarida nashr qilina boshlandi. Avval chiqayotgan "Ulug' Turkiston" gazetasi ham o'z sahifalarida muxtoriyat hukumati faoliyatiga alohida o'rin berdi. Nashr ishlarini yaxshilash uchun O.Mahmudovning bosmaxonasi hukumat ixtiyoriga o'tdi. Muxtoriyat hukumati milliy qo'shinni tashkil qilishga kirishdi. 1918 yil boshida bu qo'shin saflarida bir mingdan ortiq askar bo'lgan. Harbiy vazir Ubaydulla Xo'jaev ishtirokida o'tkazilgan ko'rik-parad vaqtida askarlar soni 2000 kishiga yetgan. Bundan tashqari Qo'qonda taxminan shuncha mirshablar ham bor edi. Hukumat iqtisodiy sohada 30 million

so‘m miqdorida ichki zayom chiqarishni yo‘lga qo‘ydi. Chunki gazetalarni nashr qilish, muxtoriyat qo‘shinlarining ta‘minoti va hukumatning ichki xarajatlari uchun mablag‘ zarur edi. Shuningdek, hukumat a‘zolari ochlik changalida qolgan Turkiston aholisiga Orenburg orqali g‘alla keltirish muammosini hal qilish uchun ham amaliy qadamlar tashladi. Turkiston Muxtoriyati hukumati qisqa muddat ichida xalq o‘rtasida katta e‘tibor qozondi. Uning faoliyati faqat Qo‘qonda yoxud Farg‘ona vodiysida emas, balki butun Turkiston mintaqasida yashayotgan tub yerli xalqlar tomonidan qizg‘in qo‘llab-quvvatlandi. Fitrat, Cho‘lpon, Hamza muxtoriyat hukumatini alqab, o‘tli she‘rlar bitishdi. Fitrat muxtoriyat e‘lon qilingan 27 noyabr (10dekabr) tunini “Milliy Laylatulqadrimiz” deb atadi.¹

Turkiston xalqining muxtoriyat uchun olib borgan kurashida 1917 yil 13 dekabrda bo‘lib o‘tgan fojeali voqealar muhim o‘rin tutadi. O‘sha kuni Toshkentda eski shahar aholisi “Muxtor Turkiston uchun!” shiori ostida tinch bayram namoyishini o‘tkazdilar. Ammo, Toshkent sovetidagi bolsheviklar shaharda qurolli kuch bilan «tartib» o‘rnatishga buyruq beradilar. Oqibatda tinch namoyish qatnashchilari pulemyotdan o‘qqa tutildi, eski shaharlik 16 kishi ana shu to‘qnashuv qurboni bo‘ldi.

Muxtor hukumatning xalq o‘rtasidagi obro‘-e‘tibori va nufuzi bolsheviklarni tashvishga solib qo‘ydi. 1918 yil 19-26 yanvar (yangi hisob bilan 1-8 fevral)da Toshkentda bo‘lgan Turkiston o‘lkasi ishchi, soldat va dehqon deputatlari Sovetlarining favqulodda IV-s‘ezdida muxtoriyat masalasi asosiy o‘rinda turdi. S‘ezd Turkiston Muxtoriyati hukumati va uning a‘zolarini qonundan tashqari holatda deb, hukumat a‘zolarini qamoqqa olish to‘g‘risida qaror chiqardi. Bolsheviklar o‘zlarining bu qabih va mudhish “hukmi”ni amalga oshirishga zudlik bilan kirishdilar.

30 yanvar (yangi hisob bilan 12 fevral)da Turkiston XKS muxtoriyat hukumatini tugatish uchun harbiy harakatlarni boshladi. Turkiston bolsheviklari buning uchun qizil askarlardan tashqari armanlarning “Dashnoqsutyun” partiyasi

¹ Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi (O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida). UChINChI KITOB. – T.: “Sharq”, 2010. – B. 52 – 57

a'zolaridan tuzilgan qonxo'r qurolli to'dalardan ham foydalandi. Ularga qarshi dastlabki jangda muxtoriyatning milliy qo'shinidan tashqari qo'qonlik tinch aholi vakillari ham qatnashdi. Asosan bolta, cho'kich, tayoq ko'targan xaloyiqning soni 10000 kishiga yetdi. Shunga qaramay, qurolsiz bu kishilar qizil askarlarning Qo'qon shahriga hujumini uch kun davomida mardonavor qaytardilar. Shahar ustiga uch kun davomida to'plardan yondiruvchi snaryadlar otildi. Muxtoriyat qo'shinining tirik qolgan qismi qo'rboshi Kichik Ergash qo'rboshi boshchiligida shahardan chiqib ketdi.

Turkiston Muxtoriyati hukumati qizil askarlar va dashnoqlarning qonli hujumlari oqibatida ag'darib tashlandi. Ammo Qo'qon va uning atrofidagi tinch aholini talash, o'ldirish avjiga chiqdi. Faqat Qo'qonning o'zida uch kun davomida 10000 kishi o'ldirildi. Shahar butkul vayronaga aylantirildi.

Hukumat boshlig'i Mustafo Cho'qay shaharni tark etib, yashirinishga majbur bo'ldi. Vazirlarning ayrimlari halok bo'ldi. Ba'zilarini bolsheviklar qo'lga olishdi.

“Ulug' Turkiston” gazetasi chuqur qayg'u bilan xabar berganidek, “20 (eski hisob bilan 7) fevral Ho'qand (Qo'qon) tarixining eng dahshatli kuni edi. Armanilar ayricha faoliyat ko'rsatganlar ...” Gazetadagi ushbu maqola “Ho'qand hozir o'liklar shahri” degan dahshatli ibora bilan tugaydi.

Nihoyat, 1918 yil 22 (eski hisob bilan 9) fevralda Qo'qon shahridagi Rus-Osiyo banki binosida bolsheviklar tomonidan tayyorlangan “tinchlik sharnoma”si Qo'qon ahli vakillari bilan imzolandi.¹

Turkiston Muxtoriyati hukumati atigi 72 kun umr ko'rgan bo'lsa ham, u erksevar xalqimizni milliy mustaqillik va istiqloq uchun kurashga da'vat etdi. 1918 yilning erta bahorida avval Farg'ona vodiysida, so'ngra butun Turkistonda qurolli qarshilik harakati boshlandi. Ammo, bu davrga kelib Turkiston Muxtoriyatini tormor etib, o'lkada yakka hukmron bo'lgan, qurol va zo'ravonlikka tayangan

¹ Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi (O'zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida). UChINChI KITOB. – T.: “Sharq”, 2010. – B. 74 – 77

bolsheviklar Toshkentda sovetcha andozadagi avtonomiya (muxtoriyat)ni tashkil etishga kirishgan edilar.

1918 yil yanvar oyidayoq bolsheviklar Turkiston Muxtoriyatiga qarshi Turkiston avtonomiyasini tuzish masalasini ko'tarishgan edi. Bu muammo faqat Turkiston sovetlarining V-s'ezdida (1918 yil 20 aprel-1 may) hal qilindi. S'ezd Rossiya Sovet Sotsialistik Federatsiyasi tarkibida Turkiston respublikasi (tarixiy adabiyotlarda Turkiston avtonom respublikasi)ni tuzish to'g'risida qaror qabul qildi. Turkiston respublikasining Markaziy Ijroiya Komiteti (MIK) va XKS saylandi. Ular tarkibiga ilk marta tub millatlarning vakillari kiritildi. Shuningdek, s'ezda sanoat korxonalarini musodara (natsionalizatsiya) qilish va boshqa ayrim masalalar yuzasidan qarorlar qabul qilindi. Shunday qilib, sovet Rossiyasi tarkibida qo'g'irchoq markazga tobe Turkiston avtonom respublikasi tashkil qilindi.

XULOSA

Rus mustamlakachilari Turkiston zamini uzra o'z hukmronliklarini o'tkazgan kezlarda yurtning jonkuyar, millatsevar, erksevar farzandalar jadidlar harakati ta'sirida milliy istiqlol uchun, mustaqil Turkiston uchun, ekspluatatsiya, zo'rlik va zo'rovonlikka qarshi xalqni otlantiradilar. Faqat o'lkada so'nggi asrlar davomida ishlab chiqaruvchi kuchlar va taraqqiyotning orqada qolganligi oqibatida xalq ommasining ijtimoiy-siyosiy, g'oyaviy-nazariy saviyasi ham yetarli darajada davr talabiga monand bo'lmaganligidan bu kurash birlashgan katta kuch sifatida muvaffaqiyat qozona olmadi. Siyosiy-ijtimoiy tarqoqlik, «O'zingni bil, o'zgani qo'y» kayfiyati milliy kayfiyatga, milliy birlikka putur yetkazadi.

Jadidlar o'zlari tashkil etgan matbuotda o'z g'oya-fikrlarini e'lon qilib, xalq orasida keng ma'rifatchilik ishlarini olib borib xalqni «har vaqt g'aflat uyqusidan o'yg'otuvchi», «millat ongining ochqichi» ekanligini namoyon etib o'lka aholisini hur fikralshga va katta siyosiy kurashga hozirlay oldi. Bu davrda «Erk», «Turon», «Maorif havaskorlari», «Taraq-qiyparvarlar», «O'qituvchilar jamiyati» kabi uyushmalar paydo bo'ldi. Munavvarqori aytganidek, «Ularning butun umidi Rossiyadagi inqilob jarayonida mahalliy aholini milliy, diniy cheklash va jabrlashdan ozod qilish, ularning haq-huquqlarini yevropaliklar bilan tenglashtirish, xilma-xil maktab va matbuot ishlari hamda turli-tuman jamiyatlar tashkil etishga keng imkoniyat yaratib berishga qaratilgan edi».

Jadidchilik harakatining yetuk siymolaridan Samarqandda Mahmudxo'ja Behbudiy, Toshkentda Munavvar Qori, Ubaydullaxo'ja Asadullaxo'jaev, Toshpo'latbek Norbo'tabekov, Abdulla Avloniy, Buxoroda Fitrat, F. Xo'jaev, Usmonxo'ja, Abduvohid Burhonov, Sadridin Ayniy, Qo'qonda Ashurali Zohiriy, Obidjon Mahmudov, Hamza, Orenburgda Ahmad Boytur- sun, Miryoqub Dulat, Andijonda Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon, Sa'dullaxo'ja Tursunxo'jaev, Xorazmda Polvon- niyoz hoji Yusupov, Boboovun Salimovlar xalqqa ziyo tarqatishda, milliy matbuotni rivojlantirishda va milliy davlatchilik qurishda keng qamrovli faoliyat olib bordilar.

Jadidlar bu davrda «ozodlik, tenglik va adolat» shiori ostida ishladilar. Ularning 1916 yil mardikorlikka olish voqeasiga munosabati g'oyatda e'tiborga molikdir. Jadidlarning mardikorlarni qaytarishga urinishlari 1917 yil fevral inqilobi boshlanishi bilan to'la amalga oshdi. Bu hodisa el orasida ularning obro'sini ko'tardi. Mazkur holat jadidlar ma'rifatparvarliqsan siyosiy kurashga allaqachon o'tganliklarini bildirar edi.

1917 yildan jadidchilik harakati siyosiy tus ola boshlab, o'lkada Turkiston Muxtoriyati hukumati tashkil etdi lekin bu davlat atigi 72 kun umr ko'rgan bo'lsa ham, chunki u erksevar xalqimizni milliy mustaqillik va istiqlol uchun kurashga da'vat etdi. Xusasan, 1918 yilning erta bahorida avval Farg'ona vodiysida, so'ngra butun Turkistonda qurolli qarshilik harakati boshlandi. Ammo, bu davrga kelib Turkiston Muxtoriyatini tor-mor etib, o'lkada yakka hukmron bo'lgan, qurol va zo'ravonlikka tayangan bolsheviklar Toshkentda sovetcha andozadagi avtonomiya (muxtoriyat)ni tashkil etishga kirishgan edilar.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati

1. Каримов И.А. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Асарлар, 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 1996.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Т.: Маънавият, 2008.
3. Алиев А. Махмудхўжа Бехбудий. –Т.: Ёзувчи, 1994.
4. Аъзамхўжаев С. Туркистон мухторияти. – Т.: Маънавият, 2000
5. Жаидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. –Т.: 1999.
6. Зиёев Ҳ. Ўзбекистон мустамлака ва зулм исканжасида. –Т.: Шарқ, 2006.
7. Усмонов Қ., Содиқов М., Обломуродов Н. Ўзбекистон тарихи. I-қисм. –Т.: 2002. –Б. 234-243; 249-254.
8. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида. –Т.: Шарқ, 2000. –Б. 259-318; 426-444.
9. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. – Т.: Шарқ, 2000.
10. Ўзбек давлатчилиги тарихи очерклари. –Т.: Шарқ, 2001.
11. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 1,2,3 ... жилдлар.
12. Ўзбекистон тарихи / Р. Муртазаева умумий таҳрири остида. –Т.: Янги аср авлоди, 2003. –Б. 343-359.
13. Ўзбекистон тарихи. Р.Шамсутдинов, Х.Мўминов. “Андижон”. 2011,
14. Шамсутдинов Р., Каримов Ш., Убайдуллаев Ў. Ватан тарихи (XVI – XX аср бошлари). К.2. –Т.: Шарқ, 2000. –Б. 266-302.
- Шамсутдинов Р., Каримов Ш. Ўзбекистон тарихидан материаллар. К.3. – 16. Андижон: 2004
15. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспарали. –Т.: 1992.
16. Usmonov Q. Ozbekiston tarixi. – Т.: IQTISOD – MOLIYA, 2006. –В. 231-247.
17. Shamsutdinov R. va boshq. Vatan tarixi. (XVI – XX asr boshlari); К.2 / Mas’ul muharrirlar: O’. Mavlonov, Q. Usmonov. – Т.: Sharq, 2010. – В. 278-344.

18. Shamsutdinov R. Karimov Sh. Vatan tarixi (O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida). UChINChI KITOB. (– T.: “Sharq”, 2010.)